

Tolerans - Quantum Satis

En autoetnografisk utblick från en upptäcktsresande lärare genom ett hermeneutiskt anslag

Erik Johansson, Let's Leave, 2013, bild 1.

Av: Marie Umerkajeff

Handledare: Carl Cederberg
Södertörns högskola | Centrum för praktisk kunskap
Masteruppsats 30 hp
Praktisk kunskap | vårterminen 2019
(Masterprogrammet i praktisk kunskap).

SÖDERTÖRNS HÖGSKOLA | STOCKHOLM
sh.se

Tolerans – Quantum Satis

En autoetnografisk utblick från en upptäcktsresande lärare genom ett hermeneutiskt anslag

ABSTRAKT:

ATT SYNLIHGÖRA TOLERANSENS KOMPLEXITET. Ett övergripande syfte med denna essä är att studera utvecklingen av begreppet ”tolerans”. Jag genomför en begrepps forskning och en historisk bakgrund av densamma och dessutom prövar jag dess betydelse mot vissa erfarenheter som lärare. Syftet med min essä är att undersöka hur dessa upplevelser, där någon typ av dilemma uppstår, fungerar som redskap för att bearbeta tolerans för mig och andra. Detta sker i sammanhang som lärare och som följeslagare i Erasmus+ projekt i Europa. Metoden är ett autoetnografiskt och hermeneutiskt anslag med fem gestaltningar som utgångspunkt för reflektioner och analys. Tolerans diskuteras som dygd, som pedagogiskt redskap och som ett nödvändigt mellanmänniskt förhållande i situationen för ett demokratiskt samhälle. Empatiförmåga och leken spelar roll för tolerans.

Nyckelord: tolerans, erasmus, erasmus+, empati, pedagogik, dramadidaktik, praktisk kunskap

TOLERANCE - QUANTUM SATIS - AN AUTO-ETHNOGRAPHIC VIEWPOINT FROM AN EXPLORING TEACHER THROUGH A HERMENEUTIC TOUCH

TO MAKE THE COMPLEXITY OF TOLERANCE VISIBLE. An overall purpose of this essay is to study the development of the term “tolerance”. I carry out a conceptual research and a historical background to this and I also try its significance towards certain experiences as a teacher. The purpose of my essay is to investigate how these experiences, in which some type of dilemma has arisen, serve as a tool for processing tolerance for me and others. This is done in the context of a teacher and as a companion in Erasmus + projects in Europe. The method is an autoethnographic and hermeneutic approach with three narrative descriptions as a starting point for reflection and analysis. Tolerance is discussed as virtue, as an educational tool and as a necessary interpersonal relationship in the situation of a democratic society. Empathy and play plays a role in tolerance.

Keywords: tolerance, erasmus, erasmus +, empathy, pedagogy, drama didactic, practical knowledge

Tolerans – Quantum Satis	1
En autoetnografisk utblick från en upptäcktsresande lärare genom ett hermeneutiskt anslag	1
Upplevelsens erfarenhet av den andre	4
En kavalkad av gestaltade nobelpristagare	4
Nobelpristagarna som statyer	6
Veronique och hunden	7
Syfte	10
Frågeställning	11
Metod och tillvägagångssätt	11
Kommunikationsmodellen - ett hermeneutiskt anslag för historisk forskning	12
Innehållsanalys	14
Ett autoetnografiskt anslag	15
Etiska överväganden	18
Bakgrund till det EU-finansierade Erasmus+	19
EU:s värderingar	21
Toleransbegreppet ur ett idéhistoriskt perspektiv	22
Respekt	25
Tolerans som en dygd	25
Gränsen för att betraktas som tolerabel	26
Den gemensamma goda smaken	31
Tolerans i en pedagogisk situation	33
Estetiska ämnen upplåter plats för toleransprövning	34
Humanisten Erasmus från Rotterdam	35
Att resa som en grupp i Erasmus namn	38
Gruppstorleken har betydelse för det mellanmännsliga	38
Tolerans i skolmiljö	39
Ämnet drama i skolan och bedömningen av den andre	42
Att göra det nya tänkandet	43
Fruktsallad	44
Vad man säger är inte alltid vad man gör	45
Att vara tolerantare	47
Situationen fastställer empatin	48
Flera aspekter av intolerans genom Edith Steins livsöde	49
Exempel på att känna in den andre	52
Svårt att behålla empatin	52

Skådespelaren och teaterns empatiska process	53
Att lämna plats för den andre	55
Kommunikation bortom ord och bortom sig själv – att distansera sig	55
Veronique och hundarna del 2	56
Toledo, ännu en Erasmus+ resa	59
Kunskapskrav i ett demokratiskt fritt samhälle	61
Reflektion genom konsten	61
Tankeförmåga utvecklas i leken och är nödvändig för tolerans	61
Dialog är grundläggande för tolerans	62
Analys av nobelstatyernas öde	64
Analys av EU:s intentioner med den goda praktiken	65
Valmöjlighet	66
Att bemöta och bedöma	67
Slutlig reflektion	68
Att bry sig om den andre	69
Vem som är den andre varierar	70
Slutord	71
Referenser	77
Textbaserade källor	77
Bildmaterial	81
Muntliga källor	81
Bilagor	82

Tillägnad flickan med de mjuka händerna, melerade ögonen och nyfikna steget, till Agnes.

Upplevelsens erfarenhet av den andre

Den här vetenskapliga essän inleds med två gestaltningar från min egen yrkespraktik som lärare och följs upp med ytterligare tre längre fram i essän. Den första är från ett årligen återkommande event där dramalärare arrangerar en kavalkad med statyer av tidigare nobelpristagare. Detta sker som ett moment i skolämnet drama. De andra tre gestaltningarna är från en resa med elever och lärare i Europa.

En kavalkad av gestaltade nobelpristagare

Vi strömmar in genom glasportarna till det gamla börshuset, nuvarande Nobelmuseet. Skolans arrangör av denna festlighet, fröken Green, drar mig åt sidan. Tar sin ena hand över min överarm. Hon utstrålar stål. Hennes rödmålade läppar rör knappt på sig när hon väser till mig.

- Men, Marie, ni har ju blackface i år igen!¹

- Det tror jag verkligen inte (jag tänker att vi aldrig har använt oss av 'blackface').

Mitt svar är undvikande, vadå tror? Jag vill mena att jag vet att vi inte har några elever som ser ut som seriefigurer. Så som 'blackface' som har kolsvarta ansikten med en stor röd mun med en vit kant runt, som mer liknar en clownsminking.

Bild. 2, hämtad från *Cotton and Chick Blackface Mistril Show Comedy*.

Eleverna har fått i uppgift att forska fram fakta kring den mer eller mindre kända personen som de valt att gestalta och som nu träder in i lokalen genom dem själva. Det är vanligt att elever väljer nobelpristagare från det land som deras etniska bakgrund sammanfaller med. Det händer också att man väljer någon för att man beundrar det den personen har åstadkommit eller står för. Då skolämnet är drama har vi låtit eleverna välja fritt så länge de anstränger sig i fram-

¹ Ett fenomen mest förekommande i USA under tidigt 1900-tal då ljushyade målade sig riktigt mörka i ansiktet med en tydlig röd mun, stereotypiskt och karikatymässigt.

ställningen av karaktären. Det ska vara så porträttligt som möjligt. De ska också göra ett forskningsförsök och samla in fakta om personen. Med denna möjlighet att få uppträda på Nobel-museet inför en publik kan vi integrera teatermask och kostym på ett naturligt sätt i kursen. Vi gör ett studiebesök på 'Nordens ledande kostymförråd Independent kostym' i Frihamnen för professionella råd med det tidstypiska i kostymen.² Eleverna är unga människor, de är i femtonårsåldern. Därför ägnas tid åt att få dem att se äldre ut. Likaså måste den rätta nyansen för huden laboreras fram.

Jag drar mig ur fröken Greens grepp och sluter upp till gruppen av elever och min kollega Tingeling som även hon är dramalärare.

- Vad var det där om?

- Inget vi kan göra något åt nu! Fröken Green tycks inte gilla elevernas val av nobelpristagare.

Var lugn nu Marie, tänker jag, låt inte din ilska och irritation smitta av sig på Tingeling. Hon är glad och lite spänd för det är en stor dag. Våra elever ska få stå staty på Nobelmuseet. Det känns högtidligt och betydande.

Eleverna gör sig i ordning, rättar till de tidstypiska kostymerna, bättrar på makeupen och fixar håret. Vissa trycker ner sina fötter i högklackade skor som deras fötter har svårt att tolerera men de gör det för helhetens skull. De vill se ut som de personer de representerar så mycket det bara går. Då får fötterna ömma lite i en timme eller så.

Jag möter fröken Greens blick. Hon håller kvar sin, jag viker ned min. Tvingar mig själv att verka lugn utåt. Tänk om hon har rätt, tänk om detta kommer uppfattas som förolämpande, tänk om vi sårar någon och som därmed känner sig kränkt av att vi klär oss i en annan hudfärg än den vi är födda med. Stopp, Marie, stopp! Jag tvingar mig själv att sätta stopp för detta negativa serpentintänkande. Jag tar ett djupt andetag genom näsan och ut genom munnen. Jag tvingar mina mungipor uppåt och jag går långsamt över golvet och in till omklädningsrummet där eleverna håller på för fullt och förbereder sig. De kvittrar och skrattar och är på ett förväntansfullt humör. De ska presentera något de arbetat med en längre tid. Kanske kommer deras föräldrar. Kanske någon annan de känner eller bara någon som kommer för att se deras arbete, syna deras likhet med originalet: Inte bara kostym och mask utan även lyssna efter den 'rätta' fraseringen när de levererar sina repliker.

Eleverna har en namnskylt och en liten röd knapp som den förbipasserande publiken ska trycka på för att eleverna i egenskap av statyer ska vakna till liv. I en av sina händer har

² Independent kostym, Tillgänglig: <http://www.independentkostym.se/>.

eleverna en ficklampa. När besökaren trycker på knappen tänds eleven lampan, riktar lampan mot sig själv och statyn blir belyst. Därpå levererar de ett känt citat som om de vore personen de nu valt att gestalta. Därefter släcker de lampan och stelnar till statyer igen och vaknar åter till liv när någon ny besökare trycker på den röda knappen.

Bild 3. De två från höger gestaltar Leymah Gbowee och Barack Obama på Nobelmuseet i Stockholm.³

Nobelpristagarna som statyer

Dramakursens innehåll, som den första inledande gestaltningen till den här essän tar fasta på, handlar om att skapa en karaktär som bygger på en verklig person, en nobelpristagare. Vissa av dessa våra framställningar har stött på patrull av fröken Green: En etniskt sydeuropeisk dansk kille som gestaltade Barack Obama, bild 3. En etniskt skandinavisk svensk tjej som var den liberianska fredspristagaren Leymah Gbowee, bild 3. De följande framställningarna har däremot omfamnats av fröken Green: En tjej från Sydafrika med sydafrikansk etnicitet som uppträdde som Nelson Mandela, bild 4, och en amerikansk kille med skandinavisk etnicitet som gestaltade Marie Curie, bild 5.

Bild4.⁴

Bild 5.⁵

³ Bilden är något suddig och skyddar därmed individernas identitet även om den redan publicerats av den aktuella skolan för att reflektera kring nobelevenet i sig. Foto, Marie Umerkajeff.

⁴ Foto, Marie Umerkajeff.

⁵ Ibid.

Fröken Green förordade också alla andra ljushyade nobelpristagare som eleverna försökt att efterlikna så gott det gått. Fröken Greens upprördhet har jag svårt att tolka. Hennes protester som känns politiska över ett konstnärligt ämne har jag svårt att acceptera. Jag har i ärlighetens namn ignorerat hennes försök att påverka oss till att undvika dessa dilemman som hon ser det till nästkommande år. Jag upplever att hennes protester inte är grundade på ett djupare engagemang och skadar toleransen. Det vill säga att vi ska respektera att det finns människor med olika etnicitet, kön, sexuell eller religiös tillhörighet, ålder eller om man har något som har kommit att kallas för funktionsnedsättning. Jag har använt mig av konstens rätt att stå fri gentemot allt. Men tvivel har grott i mig. Att det är något med toleransen som kan tas i bruk utan att man är välvilligt inställd. Det kanske handlar om prestige eller rättrådighet utan egen kritisk tankeverksamhet. Utifrån fröken Greens perspektiv så handlar det kanske om att ta det säkra före det osäkra. Det vill säga det räcker om någon skulle kunna tolka det som 'blackface' även om det nu inte är det och i en sådan situation kan det vara svårt att få den kränkte att se det ur ett annat perspektiv än just att detta är tabu och det går helt emot det skolan står för. Av rädsla för att betraktas som något som kan kopplas till diskriminerande låter fröken Green det säkra gå före det osäkra.

Den här gestaltade händelsens dilemma inleder min essä för att belysa något som jag vill undersöka i toleransbegreppets olika utfall beroende på olika perspektiv. Vår organisatör, fröken Green, anser oss intoleranta mot svartas historia av förtryck (hennes ordval) genom att låta några elever ta på sig, enligt henne, ett 'blackface'. Vi anser oss vara toleranta som låter våra elever välja fritt utifrån respektfull beundran oavsett kön, kropps-konstitution eller etnicitet. Vi hävdar att hennes tolkning till att vi låtit eleverna sätta på sig 'blackface' är helt fel då eleven i detta fall inte valt att gestalta en svart karikatyr utan försökt likna en särskild person både till det yttre och till kroppsspråk och gester. Hur kommer det sig att vi har så olika uppfattning om vad som är tolerant i denna situation? Om det finns något svar på den frågan kommer jag undersöka och försöka komma närmre genom denna essä.

Veronique och hunden

Här följer nu en annan situation då jag istället fann mig själv intolerant mot någon som jag tyckte var den intoleranta.

Vi befinner oss i en liten byskola på landsbygden i Rumänien. Hela skolan genomsyras av en mängd lyckade Erasmus+ projekt. Det är bildcollage på väggarna. Vimplar och dekorationer på skolgården bildar flaggor och andra nationella symboler som hyllar länder i samverkan inom den europeiska unionen. För att vara sent om hösten värmer solen skönt och vi

intar vår lunch ute på trappen. Skolan har slagit på stort och serverar alla gäster en saftig biff med potatis.

En liten unghund, inte valp utan något äldre, närmar sig oss med lätt viftande svans. Den är beigspräcklig och har ljusbruna ögon som lätt kan tolkas som bedjande.

- Marie, se på den lille kraken, han skakar ju, han måste få något i sig. Veronique är beredd att ta något från sin egen tallrik för att räcka över till vovven.

- Men snälla Veronique, mata honom inte, då kommer bara fler hundar hit.

Veronique tystar mig med en blick av stor förvåning och lätt förakt. Som om hon ser mig i en annan dager. Vad är det för en humanist som reser i Erasmus namn och som inte tycks bry sig om djur. Jag avslutar min måltid snabbare än tänkt för att komma ifrån själva händelsen där våra åsikter går isär och som jag i stunden inte kan finna en lösning på. Vem har rätt och vem har fel? Hennes argument är medmänskliga om än för en hund. Mina bygger mer på min rädsla för lösdrivande byrackor. I ögonvrån hinner jag konstatera att hon fortgår genom att mata hunden från sin egen tallrik. Jag känner mig skamsen och arg. Jag håller mig borta från Veronique för den här dagen.

Jag hade svårt att känna samhörighet inte bara med Veronique utan även med majoriteten av de andra lärarna i ett reseprojekt som jag kom att vara med att arrangera och genomföra.⁶ Det förekom för mycket alkohol, för mycket ignorans bland de deltagande och för lite reflektion kring pedagogik. Ändå befinner jag mig nu i en liknande situation. Det kommande projektets tema, tolerans och vad det är i praktiken, var det som motiverade mig än en gång trots mina lätt plågsamma erfarenheter som på många sätt snarare befäste tidigare stereotyper istället för att suddas ut dem. Så som att fransmän aldrig passar tiden. När frågan togs upp såg de totalt förvånade ut och förstod inte hur vi kunde stå och vänta på dem så länge och bli så arga, de hade väl hittat oss om vi gått iväg. De lade ansvaret på de som väntade, inte på att de inte passade tiden. Eller att polacker hinkar i sig vodka och vill att man ska göra detsamma. Om glaset är uppdruckat fyller de på mer och som svensk gestikulerar man och säger tack, tack för att få stopp på vätskan som på nytt fylls i glaset - varpå de fyller på ännu mer eftersom tack på polska betyder ja. Dråpliga minnen som finns kvar inom mig. Dessa minnen kan ses som karikatyrer av olika nationaliteter om jag återberättar dem. Skillnaden mellan dessa nationella karikatyrer och det historiska 'blackface' är att det var ett omfattande strukturellt maktmissbruk avseende 'blackface' där det förekom en tillräckligt stor majoritet av vita som var de prioriterade och

⁶ Erasmus+ se sid. 19 i denna essä.

därför inte ifrågasatte det otänkbart omänskliga tankesättet att hudfärg skulle göra någon skillnad på mänskligt värde.

De färska europeiska stereotyper jag har i mitt minne gör att jag tvekar inför ett nytt reseprojekt. Men med temat tolerans kommer det förhoppningsvis att bli annorlunda, tänker jag. Fast desto mer jag tänker på temat så känns det som att på svenska så låter tolerans knappt som något positivt. Snarare att man biter ihop och står ut med någon annans syn på verkligheten. Självt använder jag aldrig ordet i någon positiv bemärkelse snarare som ett utfall ”Jag tolererar inte att du gör så...!”. Jag inser i skrivande stund att begreppet känns vagt och inte alls har en förankring i mig. Ändå upplever jag det som att toleransen krymper i min vardag och på så vis blir det angeläget för mig att undersöka. Om det är någon jag inte gillar på Facebook så räcker det med ett klick med fingret på tangenten för att slippa bli bestört av dennes åsikter framöver. Eller om det är debattprogram på TV så kan jag välja någon annan kanal och istället låta mig roas med samma humor eller värderingar som jag själv känner mig bekväm med. Det känns obehagligt att jag så enkelt kan välja bort och att det är det jag gör istället för att stå ut och göra motstånd eller åtminstone försöka förstå för att kunna bemöta och kanske förändra. Ja, eller om det kanske är så att det är jag som behöver förändras.

Uppenbarligen hade fröken Green någon typ av farhågor över vår konstnärliga gestaltning annars hade hon inte ingripit. Likaså skulle kanske någon annan kopplat det Veronique gjorde gentemot hunden i den andra gestaltningen som djuraktivism, vilket skulle kunna ses som en utvidgning av en humanistisk anda.⁷ Så som en utökande rörelse då den inte begränsar sig till de människor jag känner väl utan gäller alla levande människor. I en ytterligare utvidgning skulle även djuren omfattas och kanske även naturen i en humanistisk livsåskådning. I fallet med Veronique har jag svårt att avgöra hennes intention med att ge hunden sin mat. Men min magkänsla i båda dessa handlingssituationer gav mig obehagskänslor. I den första gentemot eleverna och det moment vi jobbat med som handlade om att hylla framsteg inom ramen för ett nobelpris där hudfärg över huvudtaget inte kom att diskuteras annat än att eleverna skulle försöka efterlikna sina rollkaraktärer. Sedan i den andra händelsen kände jag obehag inför våra rumänska värdar. Vi var gäster och jag upplevde att Veronique inte kände in situationen för alla inblandade utan bara för hunden.

⁷ Peter Singer, Om djurens frigörelse, red Lisa Gålmark, *Djur & människor, en antologi i djuretik*, Nya Doxa, 2001.

Syfte

Begreppet ”tolerans” kan verka flyktigt på så sätt att vi menar olika saker när vi säger det. Det tycks som om vi kanske inte riktigt vet vad vi menar eller vikten av det vi beskriver med ordet ”tolerans”. Jag skulle vilja synliggöra denna vaghet men utan att hålla tolerans fångat i en allt för snäv gestaltning. Att begreppet är flyktigt betyder inte att det inte är betydelsefullt för ett demokratiskt samhälle. Därför är ett övergripande syfte med denna uppsats att studera utvecklingen av begreppet ”tolerans”.

Huvudfrågan handlar om att synliggöra toleransens komplexitet. Det finns sällan några enkla svar men jag söker efter de mest rimliga i situationen. Genom att synliggöra begreppets invecklade sammansättning och avgränsning genomför jag sålunda en begrepps forskning och en historisk bakgrund av densamma och dessutom prövar jag dess betydelse mot vissa erfarenheter som lärare. Syftet med min essä är att undersöka hur dessa upplevelser, där någon typ av dilemma uppstått, fungerar som redskap för att bearbeta tolerans för mig och andra och därmed synliggöra dess komplexitet också i förhållande till närliggande uttryck för mellanmänniska möten.

Essän utgår från situationer som gör ont, något jag inte kan definiera, något så banalt som att jag är konfliktradd och styrs av mina rädslor, samtidigt som jag irriterar mig på de människor jag möter och som inte förstår och delar mina grundläggande värderingar. Som jag redan nämnt så får jag en magkänsla som jag inte kan sätta ord på vad det handlar om utan min kropp gör mig motstånd. Detta begränsar sig inte till erfarenheter inom skolan utan blir extra tydligt för mig i de reseskildringar från Erasmus+ som är ett program vars syfte bland annat är att öka toleransen i Europa. Dessa resor har jag genomfört på uppdrag av skolan och de har gjorts möjliga genom finansiering från EU.

Hur kan vi ha så olika syn på tolerans med tanke på när vi använder oss av begreppet, trots att vi alla vill väl? Vår historiska färg påverkar hur vi ser på nuet, på den situation vi delar men uppfattar olika. Eller är det kanske så att alla inte vill väl utan har någon annan prioritering i situationen som inte handlar om välvillighet in i mötet med den andre. Jag fokuserar på min upplevelse av tolerans. Jag är intresserad av vuxnas tolerans i ett pedagogiskt sammanhang då det är min yrkesprofession som står i fokus. Min brännpunkt i den här essän fokuserar på mig själv och på mina vuxna kollegor och hur vi förhåller oss till tolerans och hur detta avspeglar sig på eleverna: Vi vuxna som i vår miljö interagerar med barn och unga och borde vara väl medvetna om vår påverkan på dessa unga människor – är vi det?

Frågeställning

Mitt dilemma handlar om de outtalade normer som ligger till grund för allt vi tar för givet och som om de inte förstås skapar utanförskap och om välvilligheten inte finns i situationen så uppstår en konflikt. De två exemplen i essäns inledning belyser tolerans från två olika håll ur mitt perspektiv. I den första gestaltningen är jag den som utsätts för intolerans och i det andra exemplet förhåller jag mig intolerant till den andre.

Hur jag och andra förhåller sig till tolerans har kanske med situationen att göra. Är det något som är tydligt, för var och en, vad det egentligen är? Hur har begreppet vuxit fram genom tiden? Vad är tolerans i ett idéhistoriskt perspektiv?

Vad är tolerans i ett pedagogiskt didaktiskt sammanhang? I egenskap av drama/psykologi-lärare undrar jag om tolerans kan vara något som utvecklas som en effekt av exempelvis estetisk verksamhet inom skolan?

De reseprojekt som möjliggörs med finansiering från EU har bland annat till syfte att öka toleransen. Hur hjälper EU:s reseprojekt till att öka toleransen hos oss deltagare oavsett om vi är elever eller vuxna i skolan?

Metod och tillvägagångssätt

Utifrån mina tre frågor som är; en idéhistorisk, en pedagogisk-didaktisk och en EU-orienterad fråga, har jag gjort olika avväganden beroende på frågans art. Formen för denna uppsats är en vetenskaplig essä. Sammanhanget är min yrkesprofession. De ämnen jag undervisat i (drama/teater och psykologi) har påverkat riktningen. Ett brukligt begrepp inom kvalitativ forskning är reflexivitet, vilket handlar om att vara transparent i olika avseenden.⁸ Ett av dessa är det personliga förhållandet till det jag väljer att beskriva och har att göra med mig själv och mina erfarenheter i forskningsprocessen. Förutom min transparens i hur jag kommit fram till de texter jag valt så kommer öppenheten till i det essäistiska uttrycket. Att jag finns med i texten som ett påtagligt subjekt. En annan aspekt av reflexivitet gäller den teoretiska bakgrunden och den situationerade omständigheten. Beroende på teori så kan det komma att kallas för förförståelse eller ontologiska och epistemologiska antaganden. Reflexiviteten är där för att synliggöra det subjektiva och specifika för att möjliggöra för andra att ta till sig forskningsförsöket: Att jag i botten är drama/psykologi-lärare, att jag intresserat mig för leken och hur jag tidigare utgått från symbolisk interaktionism, präglar hur jag tar mig an ett begrepp. I båda fallen handlar det

⁸ Charlotte Aull Davies, *Reflexive Ethnography: A Guide to Researching Selves and Others*. London: Routledge, 2007, 206.

om att reflektera över hur mina förutfattade meningar eller personliga erfarenheter kan ha påverkat analysen utifrån tillvägagångssätt och tolkning av materialet. Reflexivitet är en av de grundläggande aspekterna i det essäistiska framskridandet eftersom det kommer att bidra till att synliggöra mina biaser när någon senare diskuterar analysens trovärdighet och överförbarhet.

För mig är det viktigt att synliggöra att mitt tumavtryck, att den jag är självklart präglar hela det utfall som blir resultatet av något som jag studerar. I den första gestaltningen saknar jag omdöme och ansvarstagande från fröken Greens sida gentemot eleverna som kommer med goda intentioner till ett evenemang i skolans namn. Det finns gemensamma förhållningssätt vare sig man är lärare eller elev att då i toleransens namn ignorera elevernas uttryck provocerade mig. Fröken Green å andra sidan pekar ut mig och min kollega som de som är historielösa och upprepar något som sedan länge är ett tabu och då särskilt ur ett nordamerikanskt perspektiv. Jag tar för givet att även hon har en god intention med att hävda att vi använder oss av vad hon tycker är 'blackface' men trots min välvilja känner jag mig tillplattad av henne. Min intuition säger att något är vanskligt här i förhållande till hur fröken Green använder sig av historien för att dirigera om mitt och elevernas event. I den andra gestaltningen med hunden blir jag förvånad över hur Veroniques prioriteringar framkallar en så häftig irritation hos mig. Jag tänker att hon inte har tillgång till sunt förnuft samtidigt som jag förfäras över min inre dialog med mig själv där jag fördömer henne.

Kommunikationsmodellen - ett hermeneutiskt anslag för historisk forskning

Då min utgångspunkt är att tolerans som fenomen är ett komplext begrepp tänker jag att jag måste gå tillbaka i tiden för att få syn på dess uttryck, skapa mig en förförståelse. Därmed gör jag en historisk forskning för att medvetandegöra att vår kultur och våra beteenden och föreställningar vilar på de processer som går att härleda flera århundranden tillbaka. Eva Österberg, tidigare professor i historia vid både Uppsala och Lunds universitet, studerar teman över långa perioder med fördjupning i kultur- och socialhistoria. Österberg skriver om det som har hänt som kommunikation för att lära oss "ödmjukhet inför andra människors livsöden" i sin essä om "Den omoderna människan".⁹ Hon utgår från Augustinus (354–430) som uttrycker att genom att ta till sig historien men också iaktta nutiden och skapa framtidsvisioner kommer människan att finna både förebilder och hotbilder. Enligt Österberg så var det i forna tider genom exempel som man kunde förstå och ta lärdom av, för att utveckla sig och komma vidare. Österberg menar att vi då får en vunnit kunskap som kanske inte är så direkt som vi skulle vilja men att vi då

⁹ Eva Österberg, "Den omoderna människan – ständigt i våra tankar" *Omodernt: människor och tankar i förmodern tid*, red. Seyyed Mohammad Fazlhashemi & Eva Österberg, Nordic Academic Press, 2009, s. 30.

kommer kunna problematisera och ifrågasätta normer framöver, snarare än att reproducera dem. Att inte låsa sig fast i snäva kulturella mönster.

Initialläget för den historiska återblicken är Erasmus av Rotterdam, då jag under flera år engagerat mig i Erasmus+ projekt och det är mestadels de erfarenheterna jag gestaltar i denna essä. För att få tag i toleransens problematik via Erasmus går jag först till primärkällan: den historiske Erasmus av Rotterdam för att fånga en bild av mannen som tycks varit så tolerant och som fått ge namn till ett program där människor har möjlighet att bilda sig vidare, det vill säga en levande förebild i nutiden. Erasmus egna texter var för mig väldigt svåra att läsa på grund av det ålderdomliga språket från 1500-talet. Jag valde därför sekundärkällor avseende Erasmus och hur han som person gestaltades. I en strävan att vara källkritisk valde jag två oberoende essäer. En aktuell skriven av Nina Burton liksom en nästan 100 år äldre av Johan Huizinga. Efter att ha fått en tydligare bild av Erasmus och hans karaktärsdrag fördjupade jag mig i en avhandling om humor som tycks varit ett genomgående uttryck för Erasmus. Det är min nyfikenhet för människan Erasmus som driver mig vidare. Efter att ha läst Burtons porträtt av mannen var jag förälskad. Vilken balanserad och rolig människa tänkte jag. Jag sökte vidare men nu via några av Erasmus relationer, vilka båda nämns som betydelsefulla i essäerna: Hans gode vän Thomas More, genom dennes verk *Utopia* och Erasmus förhållningssätt till Marthin Luther där Erasmus nämns i ett förord till en av Luthers böcker. Dessa båda är primärkällor som tillkommit nära tids- och rumsförhållandet som de avser. Ur ett närhetskriterium så bedömer man en källa som mer pålitlig utifrån hur nära i tid som källan producerats i förhållande till det den berättar om. Närhetskriteriet är enligt Rosén och Eksell en betydelsefull källkritisk princip.¹⁰ Inför min andra forskningsfråga hade den uppblossade förälskelsen lagt sig och jag blev kvar med en känsla av vördnad inför Erasmus. Jag har använt mig av svenska och engelska varför andra texter inte kommit med i mina aktiva sökningar.¹¹

Enligt Hans-Georg Gadamer (1900–2002) är det grekiska arvet den bakgrund som en horisont kan träda fram ur. På så vis kan jag förstå världen. ”Den hermeneutiska ansatsen ligger i insikten att ett begrepp redan är dess tolkning, dvs. är dess begripande.”¹² Med en hermeneutisk ansats finns det inget färdigt begrepp och därför ligger avstampet i grundförståelsen av det andra som ett förhållande och inte något absolut annat. Någonstans måste jag börja och då

¹⁰ Maria Rosén och Jörgen Eksell, KAPITEL 9 Att utgå från ett historiskt perspektiv i strategisk kommunikation, *Kvalitativa Metoder i Strategisk Kommunikation*, Studentlitteratur, 2014, s. 159.

¹¹ Årtal inom parentes gällande de personer som senare ingår i den historiska tillbakablicken kommer att nämnas där till skillnad från andra som följs av årtal direkt efter att de första gången nämns i texten.

¹² Marica Sá Cavalcante Schuback, Till grekerna själva. Anteckningar om antikens hermeneutik hos Gadamer, red. *Hermeneutik och tradition – Gadamer och den grekiska filosofin*, red. Hans Ruin & Nicholas Smith, Södertörn Academic Studies 13, 2003, s. 23.

Gadamer lyfter fram fyra ledande begrepp för humanism; bildning, *sensus communis* (den gemensamma meningen), omdömesförmåga och smak kommer essän att utgå från dessa begrepp i mötet med gestaltningarna som är mina exempel för att återknyta till Österberg.¹³ Begreppet tolerans kom att användas flitigt under humanismens framväxt och dessa fyra begrepp slår an i mig som något som saknas i de inledande handlingssituationerna för att kunna kommunicera det goda med mina kollegor. Det grekiska arvet: Platons dialoger blir ett naturligt val, med hänvisning till primärkälla, och jag har då valt engelska översättningar eftersom dessa är tillgängliga online.¹⁴ Aristoteles text om etik har jag också återvänt till utifrån samma princip att det är en primärkälla.

För att få olika tolkningar av toleransbegreppet läser jag ytterligare historiska och filosofiska texter för att få en bakgrundsbild av fenomenet tolerans som tagit tag i mig som något viktigt att förhålla sig till i konfliktartade situationer. Genom ett aktivt sökande på Södertörns högskolebibliotek med ordet tolerans i titeln och med närhetskriteriet i åtanke kom jag fram till en nyutgåva av François Voltaires *Traktat om toleransen*.¹⁵ Den tid då Voltaire levde präglades av begreppet humanism och därmed blir Voltaire primärkälla ur ett historiskt perspektiv avseende användandet av begreppet.

Innehållsanalys

Den andra frågan, som direkt berör min profession som pedagog, kräver något annat än historisk läsning. Tillvägagångssättet utgår från en kvantitativ innehållsanalys efter begreppet tolerans. Jag söker då efter avhandlingar på DiVA som handlar om tolerans + pedagogik och får två träffar varav en är av Elisabet Langmann.¹⁶ Då Skolverket är den statliga instans som förser lärare med styrdokument och riktlinjer söker jag på Skolverkets internetplattform efter förekomsten av ordet tolerans. Av de 36 träffar som dyker upp finner jag en artikel om tolerans med hänvisning till en brittisk studie. I artikeln hänvisar man även till den svenska läroplanen vilken jag då går igenom för att finna uttryck för främjande av tolerans. Jag söker också igenom de tidningar jag får som medlem i lärarnas fackförbund.¹⁷ I en artikel hänvisar man till Lynn Davies och i en annan till en rapport av UNICEF. Utförligare hänvisningar kommer framöver i essän då dessa texter diskuteras.

¹³ Hans-Georg Gadamer, *Sanning och metod i urval*, Daidalos, 1997, s. 23-77.

¹⁴ <http://www.bard.edu/library/about.php>, Stevenson Library, USA.

¹⁵ François Marie Arouet Voltaire, *Traktat om toleransen*, (1763), Norstedts, 2015.

¹⁶ DiVA, det digitala vetenskapliga arkivet, publicerings- och arkiveringsplattform för forskningspublikationer och studentuppsatser som används av lärosäten och myndigheter i Sverige och övriga Norden.

¹⁷ Har växlat medlemskap då jag funnit Lärarförbundets facktidskrift mer angelägen men är nu åter med i Lärarnas Riksförbund eftersom de känns mer angelägna för mig som gymnasielärare.

Den tredje frågan rör estetiska lärprocesser och huruvida dessa kan vara ett didaktiskt redskap för tolerans. Jag söker efter aktuella avhandlingar och finner en av Märtha Andersson om multimodalitet. Detta begrepp för olika och varierade uttryck har kommit att nämnas allt oftare bland inte bara Skolverket utan även mina kollegor i samband med estetiska lärprocesser.¹⁸ Förutom avhandlingen läser jag även en nyutkommen antologi om didaktik i de estetiska ämnena.

Ett autoetnografiskt anslag

Enligt Jacquelyn Allen-Collinson, brittisk professor i sociologi, så erbjuder den autoetnografiska metoden, ”a variety of modes of engaging with self, or perhaps more accurately with selves, in relation to others, to culture.”¹⁹ Allen-Collinson förfinar sin definition och uttrycker att vi i mötet med andra inte alltid är densamme utan vi har olika förhållningssätt till självet i mötet med den andre och beroende på omständigheten. Detta är något som jag själv erfar genom situationen i de möten jag gestaltat och som jag försöker problematisera vid en senare analys.

Omständigheten omfattar den rådande situationen. Ett viktigt begrepp inom symbolisk interaktionism är ”definition av situationen”: om man som individ upplever sin situation som verklig så blir dess konsekvenser verkliga.²⁰ Som individ ramar jag in situationen utifrån de normer och erfarenheter jag bär med mig. Om dessa normer eller erfarenheter skiljer sig åt för de individer som delar på en situation så uppstår en konflikt eftersom de ser och tolkar situationen utifrån sig själva och i detta fall olika. Situationsdefinitionen har funnits tidigare som begrepp hos filosofer så som Immanuel Kant (1724–1804) men under sent 1800-tal och början av 1900-talet som en mer socialpsykologisk aspekt av William James (1842–1910) ”What we say about reality thus depends upon the perspective into which we throw it.”²¹ James reflekterar över introspektionen av var och en av oss själva. Han myntade begreppet ”stream of consciousness”. Han funderade över hur vår inre identitet förhåller sig till omgivningens bild av oss själva, ’jaget’ vilket då blir ’miget’ i mötet med den andre. Det betyder att förväntningar spelar en roll och påverkar hur jag ser på min egen identitet och hur jag handlar. George Herbert Mead (1863–1931), John Dewey (1859–1952), och många andra för tiden, ofta kvinnor så som Jane

¹⁸ Med kollegor menar jag nu mina medarbetare vid Stockholms universitet då jag under arbetet med essän bytt arbetsplats.

¹⁹ Jacquelyn Allen-Collinson citeras i Leon Anderson & Bonnie Glass-Coffin, *I learn by going: Autoethnographic modes of inquiry*, Routledge, 2013, s. 62.

²⁰ Robert Merton, The Thomas Theorem and the Matthew Effect. *Social Forces*, 74:2, 1995, s. 379-422.

²¹ James, William, *Pragmatism in focus*, (1907), Series: Philosophers in Focus, Ed. Doris Olin, Psychology Press, Routledge, 1992. s. 119.

Addams (1860–1935) då sociologi som akademisk disciplin utformades, reflekterade och analyserade fenomenet identitet och individen i gruppen och gruppen i ett globalare sammanhang; från mikro till makroperspektiv i ett rumsligt nu.²²

Situationen är det namnlösa mellanrummet där teori och praktik möts och tillsammans bildar livsrum. Utgångspunkten i situationen för den här masteruppsatsen i praktisk kunskap är inledningsvis en specifik erfarenhet vid en internationell skola och sedermera gestaltade erfarenheter genom Erasmus+, ett reseprojekt med mig och mina kollegor som de flesta är lärare.²³ Det är i detta sammanhang som det autoetnografiska tillvägagångssättet tillämpas. Jag begränsar inte min undersökning till att gälla elever och huruvida de är toleranta eller pedagoger och dess pedagogiska förhållande till tolerans utan jag utgår framför allt från mig själv. Jag har en känsla av att det viktiga i skolan är att vuxnas tolerans visar sig för de yngre som är elever och dessa unga människor kommer så småningom att spegla de vuxnas tolerans eller intolerans för nya situationer.

Autoetnografi som metod är ett förhållningssätt som inbegriper mig i forskningsprocessen. Min personliga röst tar sitt konkreta uttryck i hur jag finner en källa signifikant. Något som säkert kan kritiserats men det handlar också om hur jag drar med mig själv i granskningen av intolerans då jag gestaltar erfarenheter som är upplevda av mig själv. Likaså präglas denna vetenskapliga essä av mitt eget, förhoppningsvis självkritiska, reflekterande. Reflektionen blir en väg till tolerans för mig själv.

Förutom Chicagoskolan, som är det område jag själv studerat via en tidigare fallstudie om Neva Boyd (1876–1963), en reformpedagog vid Hull-House (som samarbetade med både Mead, Dewey och Addams på olika sätt i bildningsfrågor) har jag kommit i kontakt med den tyska fenomenologin och hermeneutiken och då framför allt Gadamers arbeten kring leken som symbolbärare och metod för att inhämta och internalisera normer och traditioner.²⁴ Kunskap är som i ständig rörelse och som Gadamer liknar vid en cirkelrörelse och andra efter honom även kommit att hänvisa till som en spiral. Saker och ting förändras i en pågående rörelse som leder en vidare, inte nödvändigtvis framåt utan mer som något som aldrig kan vara statiskt och därmed hänvisat till som något fixerat sant och riktigt.²⁵ Jag aspirerar till en sådan rörelse för mitt

²² Mary Jo Deegan, *Jane Addams and the Men of the Chicago School 1892-1918*, Transaction Publishers, 1988.

²³ Europeiska kommissionen, Erasmus+, https://ec.europa.eu/sweden/education_sv, besökt 2018 09 11.
<https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/>, besökt 2019 05 10.

²⁴ Marie Umerkajeff, *Neva Boyd, en lekteoretiker för dramapedagogik: En historisk fallstudie*, Stockholms universitet, Humanistiska fakulteten, Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap, 2014 samt *Närvaro i skolan är något mer än en ✓ i protokollet: En lärares sikte på praktisk kunskap i estetiska kunskapsdimensioner*, magisteruppsats, Södertörns högskola, 2017.

²⁵ Gadamer, 1997, s. 137-140.

fortsatta essäistiska arbete: Att undersöka tolerans i sammanhanget av praktisk kunskap. Gadamer har formulerat sin erfarenhet, som han kallar självframställning, av studier och undervisning i en teoretisk form som hänvisar till hermeneutisk filosofi.²⁶ Enligt Gadamer är inledningen till förståelse att någon talar till oss.²⁷ Huruvida vi därmed förstår eller missförstår beror på våra fördomar, det vill säga vår tillhörighet till traditionen. ”... förståelse primärt är förståelse i sak och först sekundärt handlar om att avsöndra och förstå den andres mening som sådan.”²⁸ Det vi förstår är ändå annorlunda från hur den andre förstår. Men om vi vill försöka förstå utifrån den andre så måste vi *verkligen* lyssna. Då måste vi försöka pausa våra egna fördomar för att höra vad det är den andre säger. Denna avstängning som Gadamer kallar för suspension klingar så småningom av i mötet med den andre och då sätts den egna fördomen på prov när den åter aktiveras i den nya situationen.

Med mina nya kunskaper söker jag så analysera nya tankar och insikter med de EU-direktiv som nämner tolerans. Jag använder mig även av de personer som påverkat mina didaktiska val och min pedagogiska hållning genom min yrkeskarriär. I denna essä faller valet då på Gadamer och Boyd som redan nämnts. Boyd kom jag att studera i dialog med symbolisk interaktionism som teori när jag tidigare skrivit om dramapedagogik. Gadamer använde jag för att forma mina frågor i den magisteruppsats som föregick denna master i den praktiska kunskapens teori. När jag så under arbetets gång får syn på att empati kan vara ett avgörande begrepp i min fortsatta framställning av toleransens komplexitet söker jag åter på bibliotekets söktjänst om empati (på svenska) varpå Ulla Holm och Fredrik Svenaeus är de träffar som explicit nämner empati. För att behålla ett uttryck som jag upplever präglar den välvillighet som en filosofisk undersökning bör genomsyras av tar jag stöd av Iris Murdoch som hänvisar till konsten som giltig i en människas tillvaro. Murdoch är en annan bekantskap genom mastersprogrammet i praktisk kunskap.

Empati har jag bekantat mig med i två olika sammanhang tidigare. Den ena kontexten var i teaterns sfär varför jag även för in teaterpraktiker så som Konstantin Stanislavskij (1863–1938) och Augusto Boal (1931–2009). Den andra inom psykologin, varför jag fördjupar mig i Svenaeus beskrivning av empati med stöd av Edith Steins modell för detsamma. Steins livsöde beskriver jag mer ingående för att det blir som en fallstudie av ett drabbande då intoleransen tar över inte bara situationen utan hela ens livs utgång.

²⁶ Arne Melberg, Inledning, Hans-Georg Gadamer, *Sanning och metod i urval*, Daidalos, 1997, s. 9.

²⁷ Hans-Georg Gadamer, 4. Hermeneutisk erfarenhet, *Sanning och metod i urval*, 1997, s. 146.

²⁸ *Ibid.*, s. 141.

Det erfarenhetsmässiga materialet i denna essä är, förutom de inledande episoderna på Nobelmuseet och med Veronique och hundarna i Rumänien, de ytterligare reseskildringar jag skrev ner under pågående Erasmus+ projekt. Dessa består delvis av en mängd fotografier, lösryckta meningar och ord som jag skrev ner omgående i en liten anteckningsbok som fick plats i min ficka och även längre dagboksliknande text som jag skrev på datorn om kvällarna. Dessa bidrar till ett autoetnografiskt anslag, där dessa individuella berättelser förhoppningsvis fångar in och säger något om en större allmänhet. Detta material tillsammans med det som är min yrkesverklighet speglas sedan mot nationella utbildningsdokument och EU:s programguide för Erasmus+.

Jag drivs av en nyfikenhet genom essän som ofta för mig in på sidospår. Dessa är inte alltid angelägna eller relevanta för det ämne jag ägnar mig åt. Att dra en gräns när jag nu studerar toleransens komplexitet kan vara svårt. För mig är det extra svårt att begränsa, att koncentrera mig på en avgränsad aspekt och på att hålla fokus. Men jag har försökt att sortera bort allt för avvikande spår som bara leder till snårigheter än klargöranden och försökt leda läsaren genom min vandring i toleransens topografiska landskap.

I förståelsen i mötet med den andre hänvisar Allen-Collinson till Mead som hör till de personer som symbolisk interaktionism bygger sina antaganden på. Det är i form av dessa olika 'själv' som förändras i mötet med andra som reseskildringarna kommer in och prövar toleransbegreppet i praktiken mellan mig och min omgivning.

Föreliggande essä utgår därmed från mig och den utsatthet jag känner i mitt arbete som lärare och i mötet med andra lärare i Europa. Jag utgår från mitt eget reflekterande över användandet av toleransbegreppet och den goda praktiken i offentliga EU-publikationer och återvänder till mina reseskildringar.

Etiska överväganden

Som lärare får jag tillgång till en kontinuerlig ström av empiriskt material eftersom det är en del av mitt arbete; att dokumentera elevers kunskapsutveckling. Att senare använda mig av delar av detta material i mina egna studier kan vara problematiskt av etiska skäl. Jag har sökt och fått samtycke från eleverna att fotografier av dem förekommer i den här essän. Ett av fotografierna är sedan tidigare publicerat både på skolans webbsida och i "The Local" en tidning för engelsktalande i Stockholm.²⁹ Detta kan tyckas vara motsägelsefullt med tanke på fröken Greens indignation. Det var dåvarande direktör som valde dessa bilder för publicering då hon inte sympatiserade med fröken Greens uttalande i frågan om att det skulle kunna tolkas som

²⁹ The Local, Sweden's news in English, tillgänglig: <https://www.thelocal.se/>, besökt 2019 04 28.

'blackface'. Mina kollegor har jag gett andra namn som mer beskriver deras persona men också gör dem anonyma. Den skola jag arbetar vid utmärker sig och man kan dra slutsats att den är placerad i Stockholm. Däremot är händelsen förlagd några år tillbaka i tiden varför eleverna redan har flyttat vidare. Jag skulle föredra att kunna dela hela min text med de som den berör men det blir en allt för stor insats att översätta texten till engelska. Jag har i stora drag beskrivit min frågeställning och mitt syfte med essän. Jag har låtit personen, som går under namnet Tingeling i den här essän, läsa uppsatsen för kommentarer. Dessa har jag tagit hänsyn till men de har inte förändrat gestaltningarna i det stora hela. Däremot har jag fått en annans blick från en som också var med vid de flesta av händelseförloppen. Jag har fått tillåtelse av upphovsman- nen avseende omslagsbilden som är ett konstfotografi av Erik Johansson, att använda bilden i min masteruppsats.

Bakgrund till det EU-finansierade Erasmus+

För att förklara hur det kommer sig att jag varit på flera resor med elever i Europa behöver jag beskriva Erasmus+ som är EU:s nuvarande program för utbildnings, ungdoms- och idrottsverksamhet. Det sträcker sig under sju år från 2014 till 2020. I samband med införandet av 'Europa 2020' som det ibland kallas så slog EU ihop flera utbildningsprojekt så som Erasmus, Leonardo da Vinci och Grundtvig till samlingsnamnet Erasmus+.³⁰ Av dessa kallas reseprojekten mellan skolor för mobiliteter inom Erasmus+. Det är dessa mobiliteter som kräver ett praktiskt handlande för att främja de värderingar EU uttrycker i text, som jag refererar till i denna essä. Organisationer kan söka finansiering varje år för att genomföra aktiviteter som man anser vara viktiga för ett fredligt framtida Europa. Erasmus+ syftar även till att modernisera utbildning och ungdomsarbete i Europa. Den goda praktiken nämns som något självklart i EU:s programförklaring för Erasmus+.

Innovation and good practices

Opportunities for cooperation for innovation and the exchange of good practices are designed to modernise and reinforce education, training, and youth systems.

Organisations participating in these opportunities should benefit from new approaches to education and training, a more professional and capable professional environment within their organisation, and an increased capacity to work at an EU or international level.³¹

³⁰ Europeiska kommissionen, tillgänglig: https://eacea.ec.europa.eu/sites/2007-2013/llp_en, besökt oktober 2018.

³¹ Ibid., Erasmus+, tillgänglig: https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/opportunities/organisations/innovation-good-practices_en, besökt oktober 2018.

Den goda praktiken definieras inte på något förklarande sätt men på ett annat ställe där man beskriver transnationella projekt förtydligar EU att syftet med 'good practice' är att utveckla och dela med sig av innovativa metoder och främja samarbete, ömsesidigt lärande 'peer-learning' och utbyta erfarenheter.³² EU stödjer rent konkret den goda praktiken genom att bidra med ekonomiska schabloner för resor och uppehålle för att elever och lärare ska kunna mötas kring gemensamma aktiviteter. Dessa medel söker huvudmannen i teorin men i praktiken beror det på om lärare vill genomföra ett Erasmus+ projekt utöver att driva sina vanliga åtaganden med lektioner och annan planering som är nödvändig för ens pedagogiska uppdrag. Då måste lärare söka samarbetspartners på EU:s internetplattform *e-twinning*.³³ Dessa projekt förutsätter praktisk kunskap i någon form av de lärare som initierar och driver projekten. Framför allt fysiskt praktisk så som man kanske först tänker på begreppet. Ett praktiskt handlag och denna praktik ska dessutom vara god. Men det handlar också om att kunna hantera nya utmaningar och att främja tolerans.

The main goal of School Exchange Partnerships is to strengthen the European dimension in the participating schools, to build up their capacity for cross-border cooperation and their ability to cope with new challenges.³⁴

EU uttrycker att huvudsyftet med skolutbytespartnerskap är att stärka den europeiska dimensionen i de deltagande skolorna, bygga upp sin kapacitet för gränsöverskridande samarbete och deras förmåga att klara av nya utmaningar. Genom att organisera mobilitetsaktiviteter för elever kommer dessa partnerskap också att främja värdena för frihet, inkludering, tolerans och motarbeta diskriminering, vilket understryks i Parisförklaringen från mars 2015.³⁵

Att planera resorna med elever och lärare involverar, logistik med transportmedel och hotell, men framför allt att kunna mötas på okänd mark med helt olika förväntningar. Detta hör till de grundläggande praktiska kraven. Att handla som en förebild för eleverna kan tyckas vara ett annat krav.

En vecka in i den nya skolterminen får jag besked om att skolan jag arbetar vid åter blivit beviljad Erasmus+ medel. Ett tvåårigt projekt med titeln *TOOLerance*. Titeln försöker förmedla att man hoppas kunna skapa någon typ av redskap för att främja tolerans. Länderna

³² Europeiska kommissionen, tillgänglig: https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/opportunities/strategic-partnerships-field-education-training-and-youth_en, besökt 2019-02-14.

³³ EU:s nätverk och plattform öppen för alla inom skolan att kommunicera i en säker nätbaserad miljö. Tillgänglig: <https://www.etwinning.net/sv/pub/index.htm>

³⁴ Europeiska kommissionen Erasmus+ Programme Guide, tillgänglig: https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/programme-guide/part-b/three-key-actions/key-action-2/strategic-partnerships-field-education-training-youth_en, besökt: oktober 2018.

³⁵ Europeiska unionens officiella tidning, C 189/35 SV 15.6.2017, Tillgänglig: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SV/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017XG0615\(02\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SV/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017XG0615(02)) besökt 2019-05-10.

involverade i detta projekt är Italien, Polen, Portugal, Turkiet och Tyskland förutom Sverige. Det projekt som redan genomförts och som denna essä framför allt handlar om inbegrep Sverige, Polen, Turkiet, Rumänien, Frankrike och Spanien. Som nämnts tidigare så är Erasmus+ EU:s tidsbegränsade utbildningsprogram som vill främja den goda praktiken.

När vi ger oss iväg på dessa resor känner vi inte varandra. Vi har haft e-postkontakt och vi har jobbat utifrån en projektplan med samma teman i våra respektive skolor. Vi har på så vis gemensamma erfarenheter fast i olika situationer som vi nu ska dela med varandra. Gruppen som reser för att möta andra grupper känner inte heller varandra särskilt mycket. Det är lärarkollegor som träffats i korridoren som hastigast eller på något lärarmöte där frågor om skolan bearbetats. Eleverna från den egna skolan känner jag i egenskap av lärare. Jag vet inte mer än det eleverna visat i klassrummet.

Redan på flygplatsen har jag lärt känna dem mer. Vi är på resande fot. Vi pratar om annat än det som avverkas i skolan. Vi är nyfikna på varandra. Vi är förväntansfulla. På något vis känns det som att vi känner varandra mer än vad vi egentligen gör bara för att vi ska träffa människor som än så länge är oss helt främmande.

EU:s värderingar

Mottot i EU:s hymn *Till glädjen* är ”förenade i mångfalden” och finns på EU:s officiella hemsida.³⁶ Texten till hymnen finns i bilaga.ⁱ Här uttrycks underförstått att mångfalden är en styrka för världsfreden. ”Vår enighet trots vår mångfald - Må den bidra till världsfred”.³⁷ Enligt EU så ska medlemsländerna som än så länge är 28 stycken (Storbritanniens utträde har ännu inte genomförts) präglas av ”inkludering, tolerans, rättvisa, solidaritet och jämställdhet”. Detta ska enligt EU ”genomsyra” hur vi lever våra liv. I stadgarna för grundläggande mänskliga rättigheter för EU finns sju avdelningar: värdighet, frihet, jämlikhet, solidaritet, medborgarnas rättigheter, rättskipning och allmänna bestämmelser om tolkning och tillämpning av stadgan.³⁸ EU är en rättsstat där medlemsländerna kommit fram till fördragen gemensamt. Lag och rätt hanteras av ett oberoende rättsväsen där EU-domstolen har sista ordet vid eventuell rättstvist. EU fick motta Nobels fredspris 2012 för sitt demokratiarbete i Europa. I motiveringen heter det att EU har bidragit till att ”förändra större delen av Europa, från en krigshärjad kontinent till en

³⁶ EU:s officiella hemsida Europa.eu, tillgänglig: https://europa.eu/european-union/about-eu/symbols/anthem_sv, besökt: 2019 04 28.

³⁷ Ibid.

³⁸ Europeiska unionens officiella tidning, C 202/389, SV, 7.6.2016, Europeiska unionens stadga om de grundläggande rättigheterna, (2016/C 202/02), tillgänglig: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SV/TXT/HTML/?uri=CELEX:12016P/TXT&from=SV>, besökt oktober 2018.

kontinent präglad av fred”.³⁹ EU:s stadga om grundläggande rättigheter nämner bland annat rätten att inte diskrimineras på grund av ”kön, ras, etniskt ursprung, religion eller övertygelse, funktionshinder, ålder eller sexuell läggning.”.⁴⁰

Alla EU:s olika organ för samverkan mellan nationella gränser erbjuder ett omfattande forskningsmaterial.⁴¹ Ett av EU:s mål som angavs i Lissabon-strategin och senare i Europa 2020 är att den andel ungdomar som slutar skolan i förtid ska vara under 10 %, och minst 40 % av den yngre generationen ska ha avslutad högre utbildning 2020.

Att forma grupper för att resa och ta del av det ekonomiska stödet är en viktig stimulans för kommunikation mellan olika kulturer och även för olika ekonomiska nivåer i Europa. Att resa som en grupp i sig förändrar förhållandet mellan individerna och att därpå möta nya både fysiska och mentala situationer påverkar individerna i den riktning EU hoppas, avseende det mångkulturella, och att omfamna och se styrkan i det, byggt på egna erfarenheter.

Toleransbegreppet ur ett idéhistoriskt perspektiv

Rent historiskt så har ordet tolerans kommit i bruk under 1500-talet i betydelsen uthållighet. Att kunna utstå smärta exempelvis. Enligt Svenska Akademiens ordbok (SAOB), som är en historisk ordbok som beskriver svenskt skriftspråk från Gustav Vasas tid till våra dagar, så kommer ordet från latin med betydelsen bärande, stödjande samt uthållighet.⁴² Det kan också härledas från de antika grekiska termerna, *foretos* som betyder uthärdlig, ödmjuk eller *foreo*, som bokstavligen betyder att bära.⁴³ Thomas More (1478-1535), en av Erasmus av Rotterdams (ca.1466-1536) närmaste vänner, använder ordet tolerans i sitt verk *Utopia* från 1516 ett par gånger, men då i den meningen att man inte kan tolerera vissa förhållanden. Kardinalen i *Utopia* förutsätter att Rafael inte tolererar dödsstraff för tjuveri.⁴⁴ Vidare berättas om hur man inte vill vänja medborgarna vid att bevittna slakt eftersom ”människans ädlaste känsla, medkänslan, därigenom långsamt trubbas av”.⁴⁵ Medkänslan som nämns i *Utopia* har kommit att diskuteras

³⁹ Nobelpriskommittén, 12 oktober 2012, Tillgänglig: http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/2012/press.html

⁴⁰ Europeiska unionens stadga om de grundläggande rättigheterna, 2010/C 83/02, tillgänglig: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:0389:0403:sv:PDF>

⁴¹ EU:s officiella hemsida *Europa.eu*, tillgänglig: https://europa.eu/european-union/documents-publications/reports-booklets_sv, besökt oktober 2018.

⁴² *Svenska Akademiens ordbok*, SAOB, tillgänglig: <https://www.saob.se/>, besökt 2018 11 22.

⁴³ Andrew Fiala, Tolerati, *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://www.iep.utm.edu/>, 20181001. Tillgänglig: <https://www.iep.utm.edu/>, besökt 2018 10 01.

⁴⁴ Thomas More, *Utopia - Om en välordnad stat*, (1516), Federativs, 1930, s. 46.

⁴⁵ *Ibid.*, s. 98.

i samband med tolerans även i våra dagar och är något jag senare i essän kommer tillbaka till. Toleransen nämns inte som dygd, även om det är så man kan tolka den: Att man ska göra motstånd mot något som är oacceptabelt. I så fall är även intolerans en dygd. Eller vissheten kring vad som kan tolereras och inte. Detta påminner om det sätt Aristoteles beskriver etiken kopplat till karaktärsdrag, vanor och bildning genom olika aspekter.⁴⁶ Hans resonemang kring både handlande och att inte handla leder fram till en gyllene medelväg. Aristoteles definierar sina begrepp genom att även väva in dess motsatser.

Personer som benämns som toleranta under 1700-talet utmärktes av att vara fria från bigotteri eller fördömande.⁴⁷ Voltaire (1694-1778) som en historisk person för tankarna till humanism, liberalism och tolerans. Frågan är om den situation, den miljö han själv befann sig i var lika tolerant. Han beskriver i sitt traktat om toleransen andra kulturer som mer toleranta. ”Gå till Indien, till Persien, Tartariet, överallt finner ni samma tolerans och samma lugn.”⁴⁸ Voltaire pekar på att de som vi ser som de andra, de annorlunda, är förebilder. Detta till skillnad från Frankrike där det under Voltaires tid förekom en rättsskandal som anses vara en av de två största i fransk historia tillsammans med Dreyfusaffären på sent 1800-tal.⁴⁹ Voltaire som kallar sig en god katolik hävdar att overseende är nödvändigt för att man ska kunna bli lycklig under sin livstid.⁵⁰ Detta uttrycker senare även William James ”The art of being wise is the art of knowing what to overlook.”⁵¹ Om man dessutom vill bli lycklig i det nästa livet så måste man också vara rättfärdig enligt Voltaire.⁵² Det kan tyckas som att Voltaire vägledades av kristendomen men då måste man ha i åtanke vilken tidsanda hans tänkande utvecklades under. Toleransen växer fram som en del av upplysningen vilken står i opposition till kyrkan.

Under 1800-talet och framväxten av industrialismen kom betydelsen av tolerans att associeras med tillåten mängdvariation. Det fanns en tolerans för hur mycket något kunde differera för att fortfarande vara funktionellt vid exempelvis, löpandebandtillverkning av någon helhet genom olika komponenter. I SAOB förklaras tolerans bland annat som ett gradmått på något, ”toleranströskel och toleranskedja. Toleransmarginal - om (tänkt) återstående utrymme för

⁴⁶ Aristoteles, *Den Nikomachiska etiken*, (1967), Daidalos, 2012.

⁴⁷ Douglas Harper, *Online Etymology Dictionary*, tillgänglig: <https://www.etymonline.com/search?q=tolerant>, besökt 2018 10 02.

⁴⁸ François Marie Arouet Voltaire, *Traktat om toleransen*, (1763), Norstedts, 2015, s. 50.

⁴⁹ Robert Harris, *En officer och spion*, Bookmark förlag, 2017.

⁵⁰ Voltaire., s. 163.

⁵¹ James, *The Principles of Psychology*, Volym 2, (1890), Dover Publications, 2012, s.369.

⁵² Voltaire, s. 152.

tolerans (innan den övergår i intolerans) tekn. om (enligt fastställd standard) medgiven avvikelse för en storhets angivna storlek.”⁵³. Tolerans kan också användas i samban med medicinintag så som förmågan att ta stora doser av något rent fysiologiskt.⁵⁴ I SAOB beskrivs dessutom tolerans i sitt görande som handlingen, förmågan, viljan att tillåta och godta något som man ogillar eller är kritisk mot som ändå pågår: Att vara tolerant.

Som jag redan nämnt så använder jag sällan ordet tolerans men inser att det är ett betydande begrepp för ett mångkulturellt samhälle. Mångfald är ett begrepp som kom att användas i Sverige under 1990-talet. Anledningen till ordet var att det uppmärksammades att det förekom etnisk diskriminering i Sverige. I dag på 2010-talet tar diskrimineringslagen upp sju tänkta anledningar till diskriminering. Av dessa kan jag själv känna av både kön (svårare med pondus i vissa sammanhang), ålder (blir fördummad av expediter då jag söker mig en ny mobiltelefon, fast jag ofta kan mer än dem), funktionsnedsättning (har identifierats med bokstavskombination förutom min vänsterhänthet i ett högerhänt slimmat samhälle) men tycks höra till normen vad gäller sexuell läggning och känsla av könstillhörighet. Vad gäller religion så har den inte fångat mitt intresse under en längre tid även om jag har erfarenhet genom familjemedlemmar åt många olika religiösa uttryck varför jag inte kan ignorera dess betydelse för exempelvis min gammelfarfar som var muslim i ett homogent protestantiskt Sverige i början av 1900-talet. Min etniska tillhörighet hör väl till ‘vit’ trots att jag oftast hävdar mina tatariska rötter och brukar kalla mig för ‘gröngul’. Jag kan uppenbarligen skämta om min känsla av diskriminering, vilket förmodligen kan provocera och ses som appropriering av diskrimineringsbegreppet. Jag inser att jag är privilegierad då jag hör till normen i många avseenden. Detta är något som jag vill skriva ut då det är en del i transparensen av mitt tänkande inte att det ger mig större rätt än någon annan att ta ton över hela körsången av olika stämmor. Det är mångfalden som sådan som jag vill diskutera: att mångfald är beroende av tolerans. Tolerans har dock tidigare varit ett luddigt tomt uttryck för mig som inte får mig motiverad: Något som för mig känns självklart och borde efterföljas utan vidare eftertanke, så som respekt. Jag inser dock att det självklara ibland kan gå förlorat för att det inte längre definieras och inte kan förmedlas. När jag nu nämnde respekt i sammanhanget så för det mina tankar till Aretha Franklin och låten med samma namn. Inne i mitt huvud hör jag henne vråla ut med magstöd och ilska, respekt! Ordet omfamnar mig för vad det är och har varit och kommer att förbli genom den känsla hon förmedlar. Se mig för den jag är och döm mig inte som sämre än dig själv för då blir jag aggressiv.

⁵³ SAOB, Tillgänglig: <https://www.saob.se/om/>, besökt 2018 09 12.

⁵⁴ *Online Etymology Dictionary*, tillgänglig: https://www.etymonline.com/word/tolerance#etymonline_v_15343, besökt 2018 09 12.

Respekt

R-E-S-P-E-C-T, find out what it means to me...
(Just a little bit) A little respect
(Just a little bit) I get tired
(Just a little bit) Keep on tryin'
(Just a little bit) You're runnin' out of fools
(Just a little bit) And I ain't lyin'⁵⁵

Respekt skiljer sig från tolerans på många sätt. Det är inte flyktigt, det är påtagligt och det kommunicerar något tydligt, något uppfordrande från någon till någon annan, annars får det vara eller så blir reaktionen en konflikt. I vardagen så handlar det om någon typ av vördnad för den andre. Så som var vanligt förr, att man respekterade sina föräldrar och äldre. Om det handlar om respekt och inte förtryck så innebär det att jag hyser aktning för mina föräldrar för de egenskaper de har och de handlingar jag har sett dem utföra. Jag kan också respektera symboler så som min farfar som var väldigt noga med hur han behandlade den svenska flaggan och att den minsann skulle ner innan solnedgången. Det för mina tankar till den skärgårdsö jag brukade vistas på med farfar. För farfar hyste jag en blandning av respekt och rädsla. Så som jag respekterar havet. Jag älskar havet men jag känner dess faror, varför jag hyser respekt för djupa vatten och öppna hav där vädret fort kan slå om och situationen är totalt förändrad. Det betyder att toleransbegreppet inte förutsätter samma intensiva relation till det som tolereras så som respekt gör. Ett antagande i min efterforskning av tolerans blir att ombildningen i djupverkan av toleransbegreppet har drivits av ett växande behov av att leva sida vid sida med den andre som inte begränsas till religionsskillnad i en fungerande demokrati.

Tolerans som en dygd

Sokrates (469-399 f.v.t.) tycks ha varit en mycket tolerant människa. Platons (428-348 f.v.t.) dialoger som ofta handlar om Sokrates och dennes samtal med oliktänkande bär på en frisk vindpust av tolerans. Alla får komma till tals. Det handlar mer om hur man för fram sina åsikter och sin inställning till det som sker. I det sammanhanget framstår Sokrates förhållningssätt som nödvändigt tolerant. Han hävdar inte respekt utan det är något som redan finns i mötet med den andre. Han behöver inte hävda sig och begära respekt för han är redan respekterad för sina tidigare meriter inom bland annat krigskonsten, där han alltid visat på uthållighet. Mer uthållig än både sina olika och likar. Han verkar inte drivas av begär utan söker den goda sanningen. Han tycks vilja förstå den andre. Vilka personlighetsdrag måste man ha för att kunna förhålla sig tolerant till sin omgivning? Voltaire hänvisar till rättrådig och rättfärdig, vilket för tankarna till Platons elev, Aristoteles (384-322 f.v.t.) och hans syn på de centrala dygderna. Dessa har

⁵⁵ Otis Redding, *Respect*, 1965.

sitt ursprung ur förstånd, rättvisa, måttfullhet och mod eller uthållighet. Aristoteles som definierade och kategoriserade det mesta skulle kanske roas av hur vi idag sätter etiketter på allt från frysta matrester till pärmryggar och abstrakta etiketter avseende social identitet och grupptillhörighet. Dessa etiketter gör det lättare och snabbare att hitta men också svårare att definiera sig själv utifrån ett friare synsätt på det mesta. Likaså måste man fråga sig om sammanhanget då man värderar en människas karaktärsdrag. Iris Murdoch (1919-1999), brittisk filosof, problematiserar situationen då hon diskuterar förhållandet mellan dygd och verklighet. ”Naturligtvis är dygd goda vanor och plikttrogna handlingar”.⁵⁶ Murdoch förtydligar att det är en ”uppgift att se världen som den verkligen är.” Filosofer som inte ser till sammanhanget och situationen då de glorifierar idén om makt och frihet som de enskilt högsta värdena bortser från den egentliga uppgiften och skymmer sambandet mellan dygd och verklighet. Murdoch frågar sig ”Hur kan vi förbättra oss själva?”. Det tycks svårt då vi har vårt medvetande som enligt henne fabrikerar en ängslig och för det mesta självupptagen och till följd förvrängd ”slöja” som därmed inte återger verkligheten så som den är. Det var med tanke på Murdocks formulering som omslagsbilden, i form av ett foto med två kvinnor där en är täckt av en såpbubbla, kom att illustrera denna essä.⁵⁷ Att leva i en bubbla som visar livet i ett blå-lila-rosa skimmer och då avsevärt annorlunda än hur den andre uppfattar det i samma situation.

Gränsen för att betraktas som tolerabel

Det finns en gräns för vad man kan eller ska tolerera. Så som exempelvis ljudnivåer som kan tolereras innan trumhinnan spricker. Karl Popper (1902-1994) filosof och vetenskapsteoretiker har filosoferat kring toleransbegreppet och kommit fram till toleransparadoxen. Det finns en gräns för tolerans. Det vill säga att man måste vara intolerant mot de intoleranta för att på så vis slå vakt om toleransens fortsatta möjlighet till att verka i samhället.

Unlimited tolerance must lead to the disappearance of tolerance. If we extend unlimited tolerance even to those who are intolerant, if we are not prepared to defend a tolerant society against the onslaught of the intolerant, then the tolerant will be destroyed, and tolerance with them.⁵⁸

Elisabeth Langmann uttrycker i sin avhandling om toleransens pedagogik att paradoxen uppstår enligt Popper ”i samma ögonblick vi föreställer oss att det finns en *gräns* för vad vi kan tolerera.”⁵⁹ Langmann menar att toleransen i det mellanmännsliga ”inkluderar föreställningar

⁵⁶ Iris Murdoch, Det godas supremati över andras begrepp, *Att läsa Platon*, red. Carl Cederberg, Symposium, 2007, s. 108.

⁵⁷ Johansson.

⁵⁸ Karl Popper, *The Open Society and Its Enemies*, Routledges, 1962.

⁵⁹ Elisabet Langmann, *Toleransens pedagogik – En pedagogisk-filosofisk studie av tolerans som en fråga för undervisning*, Doktorsavhandling, Örebro Studies in Education 43, 2013.

om makt”.⁶⁰ Om jag säger att jag tolererar dig så förutsätter det att jag har makt att inte tolerera dig. Det vill säga du är beroende av min tolerans eller snarare makten jag har och min tillåtelse för det du uttrycker.

Om jag i detta sammanhang väver in mina gestaltningar så var det fröken Green som hade makten att inte tolerera den frihet vi tog oss när vi tolkade dramauppgiften att efterlikna en annan person. Hennes intolerans ignorerades av mig och min kollega och allt löpte på ändå. När det gäller Veronique och hundarna så tolererade jag det hon gjorde men jag tyckte inte om det. Frågan är hur rumänerna tänker tillbaka på situationen. Kanske är händelsen sedan länge glömd. Voltaire formulerar att man har överseende med den andre.⁶¹ Som uttryck beskriver detta konkret ett maktförhållande eftersom jag ser över dig. Jag har en högre status, jag fokuserar på något bortom dig. Det skulle kunna tolkas som att jag ignorerar dig så länge du inte stör mitt överseende för då är måttet rågat och min förträfflighet är hotad. Men det kan också vara så att man förhåller sig tolerant eftersom man inser att en variation av något inte gör någon skillnad så länge det fortfarande uttrycker den gemensamma överenskommelsens vara. Något som kunde kopplas till en av de fyra aspekterna av humanism som Gadamer utgår från *sensus communis*. Om jag därmed accepterar att det finns ett toleransmått så inser jag också att det som är föremål för toleransen varierar beroende på var på skalan av tolerans det hamnar. Det betyder att *något* varierar och aldrig är helt perfekt. Men det innebär också att då detta *något* avviker allt för mycket från toleransmålet så övergår det till att bli *något* annat. Det som spelar roll i detta sammanhang är den standard som råder. När det däremot kommer till gemensamma sammanhang som exempelvis skolan blir det diffusare. Vem som har formulerat normerna som skapar indelningen för något att vara tolerabelt eller inte är minst lika väsentligt som det faktum att majoriteten sedan ska förhålla sig till dessa gränser. Det är vanligtvis majoritetens makt som avgör om något kan tolereras eller inte. Att jag i egenskap av lärare och med teater som mitt område inte får utöva min aktivitet på grund av vår kommunikationsstrateg fröken Green synliggör att hon har större makt i sammanhanget. Jag trotsade hennes begäran för att jag inte förstod hennes argument som applicerbara i Stockholm. Jag kände det som att trots att hon menade väl så osynliggjorde hon mångfalden. Den mångfald vår skola står för och som jag vill synliggöra. Det handlar inte om hudfärg. Men när fröken Green stirrar sig blint på färgen och dömer ut användningen av en brun hudfärg som rasistisk så förstärker hon en vithetsnorm som förekommer i vår skola trots våra 60 olika nationaliteter och osynliggör därmed både hudfärgen och rasismen. Som exempel kan jag nämna den hjärt- och lungräddningskurs som vi alla måste

⁶⁰ Langmann, s. 23.

⁶¹ Voltaire, s. 157.

delta i där dockan alltid är en blekhyad kvinna. Eller de plåster som vi förser varje klassrum med som även de är beigefärgade för att de ska smälta in hos en människa med beige hud. Vid min senaste teaterproduktion fick jag budgetera extra för att vi inte hade smink som skulle passa alla de varierade hudtoner som förekom i ensemblen. Det i sig är inte bevis för en vithetsnorm utan synliggör bara att det måste finnas flera alternativ när man har en så varierad grupp elever avseende i detta fall utseende. Så som Sara Ahmed, brittisk forskare och för närvarande professor i 'Race and cultural studies' tydliggör att vitheten inte framställs för den är "en icke-färg, som den närvarande frånvaron eller den dolda referenten mot vilka alla andra färger blir avvikelser."⁶² När min skola åker på årlig skolresa till Åland brukar jag roa mig med, fast det inte är särskilt lustigt, att räkna mörkhyade modeller och ljushyade modeller i de kataloger som båtbolagen har för att sälja parfym och alkohol. Det är tragiskt att det är så obalanserat till förmån för de ljushyade. Eller är det så att vi är så påverkade av denna vithetsnorm och att de som ägnar sig åt reklam vet vad som säljer? Det är med den här typen av konkret representation som förändring kan göra skillnad: Bejaka och berika utbudet med hänsyn till att vi ser olika ut. Det handlar inte om tabun som vi ska ärva från en historia vi inte vill göra om. Vi ska snarare vara uppmärksamma på att alla ska kunna känna igen sig i de historiska representationer som förmedlas i skolans undervisning. Fröken Green tar sig makten att bedöma vårt konstnärliga och pedagogiska arbete. Jag tar mig makten att trotsa henne i toleransens namn men blir självklart tveksam då en konflikt byggs upp oss emellan. Till nästa event har vår nya direktör gett instruktioner att eleverna inte får färga sin hud i en annan ton. Vill de representera en person som är olik dem själva i hudfärg så ska de istället ha en gummimask (vilka går att köpa som färdiga avbilder av kända personer som exempelvis Obama) eller så kan man ha en tvådimensionell bild av personen bredvid sig själv som staty.

Fröken Green kan hänvisa till styrelsen och en grupp av föräldrar som hon tror kommer ta anstöt. Jag har bara de vittnena från eventet och min kollega att hänvisa till. Majoritetens makt är något som Tony Davies, före detta professor i litteratur, skrivit om och som han tycker fångas in i begreppet humanism.⁶³ Som ett återkommande mönster påminner Davies läsaren om vad som bestämmer definitioners betydelse – det beror på vem som bestämmer. Trots att jag fick stöd av dåvarande direktör är det fröken Green som arbetar nära den nya direktören som är den som bestämmer. Inför nästa event har hon uttryckt att vi inte ska upprepa det vi gjort tidigare och låta eleverna använda sig av 'blackface'. Hon har inte förändrat sin bild av det som

⁶² Sara Ahmed, *Vithetens hegemoni*, Tankekraft förlag, 2011, s. 20.

⁶³ Tony Davies, *Humanism*, Studentlitteratur, 2008.

skedde trots att dåvarande direktör inte tolkade det som 'blackface'. Det gör att begreppet tolerans i sig har ett inbyggt maktförhållande förutom i sitt handlingsmönster. Här saknas de fyra aspekter som Gadamer menar är väsentliga för humanism, bildning, sunt förnuft (*sensus communis*), omdöme och smak. Fröken Green tar sig rätten att hålla fast vid sin idé om vad som uttrycktes genom elevernas statyer. Att bilda sig är något alltid pågående som gör att man inte stelnar till i hänvisningar man alltid gjort utan man ser på situationen som något unikt här och nu. Fröken Green tycks inte vilja se det på något annat sätt än som hon kanske blivit lärd. Även om jag kunde skönja en öppenhet 2016 för då skrev hon till dåvarande direktören och mig: "In my opinion, race relations and sensitivity is an ongoing conversation that we should all be enthusiastic to engage in, not shy away from. Perhaps this upset parent overreacted in the moment, but I think we as a diverse, international community need to hear all voices and consider all opinions." Hon uttrycker en vilja till att bilda sig vidare och till att enas i en gemensam hållning typ *sensus communis*. Viljan transformeras inte till handling då något samtal efter detta event aldrig kom till skott. Sedan dess har fröken Green snarare blivit mer fast i sin uppfattning och också förstärkt sitt argument med stöd av en anonym grupp. "Please don't let any students do any kind of 'blackface'. It's happened twice and multiple parents and staff, including myself, are shocked and offended by it. It is absolutely not appropriate in this day and age, even if *meant* respectfully."⁶⁴ Jag upplever att det nu är prestige som driver fröken Green. Jag vänder mig till mitt essäistiska skrivande istället för att rusa upp till fröken Greens kontor och konfrontera henne. För vad gott hade det kommit ut av det? Vi tycks inte kunna mötas. Hon vill övertyga oss om den historiska bilden hon är övertygad om och vi har vår egen färdiga bild. Här hade båda parterna behövt samtala och lyssnat på varandra. Kanske hade vi då kunnat komma fram till en gemensam plan för hur vi skulle agera i framtiden. Men fröken Green, i egenskap av administratör dikterar nu villkoren med stöd av den nya direktören. I Veroniques fall så tog även hon sig rätten över andra, eller utan samtal med de andra att mata hunden. Och det trots att hon var gäst i ett för henne främmande land. Hon respekterade endast sin egen uppfattning i detta sammanhang. Hon handlar utan försök till att acceptera läget eller höra sig för om det är i sin ordning att hon matar hunden. Hon hade kunnat fråga om lov. Vi andra som ser på bjuds inte in i hennes görande. Vi ställs utanför. Maktförhållandet som finns i begreppet tolerans är att någon står ut med någon annan för att den har makten att göra det istället för att förbjuda det. Men också insikten om att förbjuda något sällan är lösningen på ett problem utan snarare skjuter upp något till att kanske bli bortom hanterbarhet.

⁶⁴ E-postkonversation från fröken Green den 8 november 2018 till den andra dramaläraren på skolan som nu tagit över eventet då jag numer endast undervisar i psykologi.

Situationen jag befinner mig i när jag skriver denna essä är ett västerländskt perspektiv. Redan där hör jag till det samhälle som bär på majoritetens normer och som därmed bestämmer definitionerna. Hur kan jag förhålla mig till de fyra begrepp för humanism som Gadamer åberopar om jag inte tar in ett större perspektiv. I skriften *Muslimska Intellektuella* beskriver den egyptiske filosofen Hassan Hanafi hur Västvärlden under renässansen och framåt kom att betrakta Orienten som något mycket annorlunda. Enligt Hanafi är det motiverat av ångest för det främmande som gjorde att man samlade in så mycket användbar information om länder, folk och kulturer i Orienten som möjligt. Detta gjorde Västvärlden i syfte att förstå då de utökade sin makt utanför de egna geografiska gränserna för att kunna dominera. Kunskap är makt. Hanafi menar att det är ett uttryck för västerländsk vitalitet som bestämmer maktförhållandet mellan ”Självet och det andra; mellan väst och icke-väst; mellan Europa från ena sidan och Asien, Afrika och Latinamerika, från andra sidan; mellan den nya världen och den klassiska världen; mellan moderna tider och antiken”. ...⁶⁵ Hanafi föreslår occidentalism som en motvikt till den västerländska orientalismen. Det är ett forskningsförsök i Orienten för att studera västvärlden från en icke-västerländsk världssynpunkt.

Hanafi uttrycker att den andra i mig är alltid en bild. En bild är alltid en karikatyr som hjälper till att skjuta på målet. Västvärldens orientalism skapade många bilder för Orienten. Den primitiva mentaliteten, vilda tanken, det arabiska sinnet, våld, fanatism, underutveckling, beroende, sekterism, traditionalism och konservatism. När den andra är en karikatyr är det lätt att hantera honom eller henne menar Hanafi. Dessutom främjar det den egna självbilden som kontrast mot karikatyren. Han nämner bland annat vit, västerländsk, demokratisk, logisk och ett civiliserat samhälle med fred, *tolerans*, utveckling som är oberoende, sekulariserat med modernism och framsteg. Genom massmedias kraft och dess kontroll av väst, görs skapelsen och upprepningen av denna dubbla bild av självet ett avväpnande av den andre. Mer än så det gör den andre omänsklig på något vis, ett monster som inte kan *tolereras*. Att exempelvis klumpa ihop alla de som utgör sig för att vara muslimer till endast muslimer och inte förstå att en människa har många olika roller och på så vis också olika inre representationer i form av sitt ”mig” och sitt ”själv” är insiktslöst. Det är lika aningslöst att inte alls granska och ställa kritiska frågor till alla föreningar som exempelvis får statsbidrag, för att främja de goda värdena i våra grundlagar, oavsett inriktning avseende den goda smaken i deras verksamhet. Sara Mohammad, grundaren av riksorganisationen Glöm aldrig Pela och Fadime (GAFFP) är kritisk till hur Sveriges bidragssystem för ideella föreningar betalar ut ekonomiskt stöd utan att följa upp föreningarnas

⁶⁵ Hassan Hanafi, “From Orientalism to Occidentalism”, *Building Peace by Intercultural Dialogue*, red. Kirsi Henriksson & Anitta Kynsilehto, Tampere Peace Research Institute Occasional Paper No. 97, 2008.

verksamhet. Tack vare massmedias bevakning så fick föreningen Sveriges förenade muslimer SFM betala tillbaka sitt bidrag förra året. Anledningen var att SFM hade möjliggjort kränkningar av kvinnor.⁶⁶ Det betyder inte att alla medlemmar i den nämnda föreningen kränkte kvinnor men tydligen upplät föreningen dess möjlighet. Då begreppet tolerans är så vagt, så skört på något vis, är det svårt att på ett enkelt sätt hävda dess vän eller fiende. Det krävs kommunikation mellan olika uttryck och med olika uttryck. Uttrycken för tolerans kan vara konstnärliga, det kan vara pedagogiska, det kan vara så att tolerans är en effekt av något som till ytan kanske hade ett annat konkret mål.

Den gemensamma goda smaken

Det är väsentligt att tränga in i begreppet tolerans och dess konsekvenser för medmännisklighet om det skulle följas. Det är också betydelsefullt att verkligen försöka förstå den andre och sig själv och den specifika situationen i sammanhanget. Flera forskare, däribland Richard Palmer, hävdar att Gadamer i sin hermeneutiska öppenhet representerar en särskild tolerans som är relevant för nutiden.⁶⁷

Konsterfarenheten möjliggör det estetiskt smakfulla, hävdar Gadamer som en del av humanism. ”Var och en vet att tycke och smak är ett nivellerande moment i den estetiska erfarenheten”.⁶⁸ Med hänvisning till Kant refererar Gadamer till smak som ”ett för oss alla gemensamt sinne”. Smaken bär på en kommunikativ essens då den präglar oss alla. Att leka fritt med inbillningskraften och sitt förstånd skapar smaken.⁶⁹ Det är samma fria lek som i skaparprocessen av ett konstverk då ett angeläget innehåll tar form bortom förutfattade begrepp. Gadamer hänvisar till Kant som uttrycker att det ”tillåter att mycket som är outsägligt tillfogas i tanken”.⁷⁰ Vidare hänvisar Gadamer åter till Kant och menar att smak medger oenighet men inte diskussion. Så som Erasmus var oense med sin gode vän More hur man skulle förhålla sig till kyrkan där More blev av med huvudet på grund av sin hängivenhet. Han hade blivit en av kungens närmaste rådgivare under många år. Men då kungen ville skilja sig gick det emot Mores övertygelse och han vägrade svära trohetseden och fängslades. Erasmus levde vidare ett år till och dog en naturlig död. Smakens motsättningar hänvisar Tony Davies till som ”*coincidentia oppositorum*, eller harmoniska motsättningar”.⁷¹ Det låter för mig som snarlikt toleransbegreppet

⁶⁶ Svenska Dagbladet, 20 januari 2019.

⁶⁷ Richard E. Palmer, Gadamer's Hermeneutical Openness As a Form of Tolerance, MacMurray College, Jacksonville, Illinois, USA, Tillgänglig: <http://textos.pucp.edu.pe/pdf/2095.pdf>.

⁶⁸ Gadamer, *Konst som spel, symbol och fest*, Dualis förlag, 2013, s. 64.

⁶⁹ Jag har valt ordet leka i stället för fritt spelrum.

⁷⁰ Gadamer, 2013.

⁷¹ Tony Davies, s. 122.

i förhållande till den andre. Jag tycker inte som du men jag förstår att alla inte kan tycka lika oavsett om det gäller en tavla, en bil, en färg eller min trosuppfattning. Som jag tidigare nämnt så fick inte fröken Green något stöd för sin tolkning av dåvarande direktör utan denne skrev som svar till både fröken Green och oss dramalärare följande ” I think that there is absolutely nothing to be upset about, defend or apologise for. Whoever places such comments, definitely has viewpoints that are not aligned with our school’s philosophy and our pride in and celebration of diversity.”⁷² Efter detta uttalande från vår dåvarande skoldirektör kände jag mig trygg i min uppfattning som på något vis motsvarande ett val att se på situationen, en typ av smak. Gadamer kommer fram till att smaken är ett sinne. Den goda smaken är säker, den tvivlar inte utan den vet att den är rätt i förhållande till det goda.⁷³ Direktören är säker i sitt svar, kanske allt för säker då hon viftar bort farhågorna från fröken Green. Direktören kommer från ett land mitt i Europa. Tolerans tycks mig vara ett förhållningssätt gentemot den goda smaken och andra smaker och andra människor i största allmänhet. Att våga tolerera det annorlunda. Men då det handlar om ett sinne så behöver det övas. Så som man övar sina färdigheter i andra sammanhang behöver också tänkandet övas för att man ska kunna använda sig av den goda smaken. Gadamer menar att begreppet smak är som ett sinne som övas upp till en kunskapsform. Han hävdar att smak inte är något privat gillande utan har att göra med ”ett socialt fenomen av yppersta rang.”⁷⁴ Vad han då avser är att smak inte är oberoende av vad andra tycker utan man vill alltid höra till dem som har den goda smaken och det beror på ett gemensamt gillande. Vad som är god smak är socialt bestämt utifrån något som är gott. Däremot får det inte blandas ihop med gruppträck. Då jag diskuterat situationen med statyn föreställande Obama med ett flertal människor i min omgivning har de flesta tyckt att jag är ute på djupt vatten. Att jag borde hålla mig borta från allt som kan uppfattas som ‘blackface’. Då vill jag skrika rakt ut. ”Jag håller inte på med kariatyrer”. De lyssnar inte på min version av situationen och dess omständigheter, som faktiskt handlar om att hylla den man gestaltar, utan då de hör ordet ‘blackface’ så har de ett schematiskt tänkande som går igång på autopilot. Jag försöker fördjupa diskussionen så att vi plockar isär själva begreppet ‘blackface’ och att vi också ser till de konsekvenser som uppstår om man ska hålla sig borta från något bara för att inte bli anklagad för något som går bortom ens intentioner. Jag har då vägletts av en typ av smak i mitt tycke som handlar om hur det verkligen förhåller sig i situationen sett ur mitt perspektiv. Jag har inte gått den enkla vägen till mötes utan jag har använt mig av mitt omdöme för omständigheterna och handlat därefter. Till hjälp har jag då de

⁷² December 6, 2016 i en mailkonversation mellan fröken Green och dramalärarna vid skolan.

⁷³ Gadamer, 1997, s. 54.

⁷⁴ Ibid., s. 53.

didaktiska frågorna som är de som rättfärdigar de aktiviteter jag erbjuder eleverna. Att de ska bli goda människor som är öppna för nya situationer och villiga att ta risker som några av de mänskliga förmågor som nämns i den internationella läroplanen. ”Dessa förmågor innebär att lära sig att respektera sig själva, andra och världen omkring dem.”⁷⁵ Jag vill att de ska förkroppsliga erfarenheterna de får i drama för att de ska bestå och verka in i deras egen framtid.

Tolerans i en pedagogisk situation

Langmanns studie om tolerans i ett pedagogiskt perspektiv utgår från olika fallstudier där det handlar om att undervisa tolerans som ämnesstoff. Det är med andra ord målet med det pedagogiska arbetet. Innehållet är inte något annat än tolerans och dess utfall. Langmann utgår från den mellanmänskliga toleransen där hon problematiserar föreställningen att ”den som tolererar och den som blir tolererad existerar som självständiga på förhand givna identiteter”.⁷⁶ Detta beror delvis på att man förutsätter att den som tolererar den andre är öppen, sårbar och föränderlig och därmed sätts i centrum för en pedagogisk-filosofisk analys.⁷⁷ Något jag inte motsäger men jag tänker att det växlar och att det är nödvändigt att vi alla upplever både att vi behöver tolerera och tolereras. Detta är något jag känner av dagligen i mitt arbete.

Pedagogik är mitt yrkesområde. Som pedagog är jag i ett maktförhållande till eleverna. De måste framför allt tolerera mig. Jag är lärare sedan tjugo år. Jag är psykologi- och drama-lärare och undervisar vid en skola i Sverige som inte följer svensk läroplan, men väl svensk skollag. Skolan är en IB-certifierad skola där man anser drama vara lika viktigt som de andra kärnämnen.⁷⁸ Skolan har en konceptbaserad läroplan som skolor i olika delar av världen följer. I en begreppsbasead läroplan bearbetar eleverna fakta genom sin personliga tankeförmåga, vilken man inom IB kallar för det ’konceptuella sinnet’.⁷⁹ Nyckelbegreppen inom IB är makro-begrepp som överskrider ämnesdiscipliner. Nyckelbegreppen underlättar överföringen av kunskap över tid, i olika kulturer och sammanhang. Den förståelse man bygger beror på förmågan att se de likheter och skillnader i termer av begrepp och deras uttryck på ett globalt plan, oavsett om de är sociala, politiska, ekonomiska eller geografiska.

Traditionella skolsystem med ämnesspecifika kursplaner och åldersrelaterade undervisningsgrupper är ett relativt ungt fenomen som går tillbaka 200 år i tiden.⁸⁰ Många tycks inte

⁷⁵ Se vidare elevprofilen för IB-programmet, ”the IB-learner profile”, tillgänglig: <https://www.ibo.org/benefits/learner-profile/>. Skolprogrammet som sådant nämns vidare under kommande kapitel.

⁷⁶ Langmann, s. 29.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ International Baccalaureate (IB), <http://ibo.org/programmes/middle-years-programme/>

⁷⁹ IB, ibo.org, 2013.

⁸⁰ Per-Johan Ödman, *Kontrasternas spel - en svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*, Norstedts, 2006.

ifrågasätta denna struktur utan normen har blivit till en naturlag. Förmodligen för att man inte blickar bakåt i historien längre än de generationer man fått tillgång till från ännu levande individer.

Jag inser i skrivande stund att tolerans ändå är ett begrepp jag faktiskt förhåller mig till i egenskap av pedagog. Jag försöker alltid se till att alla får möjlighet att utveckla sig. Jag försöker skapa utrymme i sig: I rummet men också mellan individerna. Ofta handlar det om att få de allt för dominanta eleverna att hålla tillbaka för att dela utrymmet med andra mer försynta.

Estetiska ämnen upplåter plats för toleransprövning

Att erbjuda elever en rik miljö med varierande möjligheter för dem att själva äga sitt lärande är kärnan i mitt didaktiska tänkande. En av de pedagoger jag själv oftast hänvisar till är Viola Spolin (1906–1994), en dramapraktiker, elev till Neva Boyd som var verksam under början av 1900-talet i Chicagos reformpedagogiska rörelse. Sedermera kom hon att ha en stor inverkan på improvisationsteaterns utveckling i USA. I ett pedagogiskt sammanhang uttrycker Spolin att det handlar om att förse eleverna med utrymme, både fysiskt och mentalt för att kreativitet ska komma till stånd. Jag har tidigare skrivit om kreativitet i min examensuppsats i psykologi.⁸¹ Då kom jag fram till att det handlar om att upplåta en plats för elevernas egen kreativitet. Att möjliggöra deras egen handlingskraft genom att finnas där som en 'coach' snarare än som en dirigent. Självt strävar jag efter att involvera fler av elevernas sinnen och att låta dem uppleva både praktiska och teoretiska övningar, som varvas under hela lärprocessen och inte endast som en typ av festlighet första gången vi ses, eller som ett avslutande event. Min magisteruppsats i praktisk kunskap handlar om vikten av estetiska ämnen i skolan.⁸² Den hade en hoppfull ton då den skrevs i samband med att en proposition presenterats gällande estetiska ämnen i gymnasiet våren 2017. Förslaget röstades ner av alliansen tillsammans med Sverigedemokraterna våren 2018. Estetiska ämnens frånvaro i skolan parallellt med främlingsfientlighetens normaliseringsprocess oroar mig. Om inte skolan tar tillvara på hela människan, vilket man inte gör om man inte låter eleverna använda sig av alla sinnen, såsom krävs exempelvis i de estetiska ämnena, så finns det risk för en tillplattad och alltför onyanserad syn på både sig själv och sin omgivning. I en understreckare i SvD med titeln "Det gåtfulla modet att bjuda motstånd" framhålls intresse för konst, musik och filosofi som gemensam nämnare för de individer som gjorde motstånd när

⁸¹ Marie Umerkajeff, *Att skapa utrymme för kreativitet: En studie i att synliggöra i ett dramapedagogiskt sammanhang*, Mittuniversitetet, Fakulteten för humanvetenskap, Avdelningen för psykologi. Självständigt arbete på grundnivå (yrkesexamen), 2016.

⁸² Umerkajeff, 2017.

Tyskland blev en nazistat.⁸³ Det gör att jag kopplar temat i den här essän som är tolerans till de estetiska ämnenas didaktik.

Konst i form av dans, musik eller bildframställning som ett sätt att uttrycka sig eller kommunicera, har funnits långt mycket längre än skriftspråket som är konstruerat som taktik för en rationellare kommunikationsstrategi. Det uttryck som sedan 1700-talet fått begreppet ”konst” har alltid spelat en roll i människors liv som en alternativ form av kommunikation till verbalt språk som har varit till nytta för att hjälpa människor att förstå och kommunicera känslor.⁸⁴ Däremot har man inte innan 1700-talet kallat det för konst utan det har varit olika uttrycksformer för kommunikation och samlevnad.

Humanisten Erasmus från Rotterdam

En känd humanist i historien som jag redan nämnt är Erasmus från Rotterdam (ca. 1466–1537): Så pass ihågkommen att han har namngett EU:s reseprojekt på grund av det inflytande han haft för den europeiska humanismen, genom sin digra korrespondens och sina översättningar i samband med boktryckarkonstens tillblivelse. Genom att närma mig Erasmus som på sin tid visat prov på tolerans för sin samtid, genom dialog med både lik- och olik sinnade genom levande konversationer, vill jag försöka förstå hans bevekelsegrund. Erasmus agerade inte på provokationer. Enligt Nina Burton som skrivit en essäistisk bok om Erasmus av Rotterdam föredrog Erasmus latin i alla sammanhang som språkligt kommunikationsmedel. ”Han levde i sex länder och stod för en femtedel av Europas böcker”.⁸⁵ Så som vi i projekten för Erasmus+ tränar engelska för att ha ett gemensamt språk när våra olika kulturer möts. Erasmus texter översattes från latin till många andra språk så som svenska och självklart engelska som redan då på 1500-talet var ett världsspråk. De engelska verken finns att tillgå på nätet då copyrighten för länge sedan är borta. Men dessa texter är mycket gamla och svåra att förstå. Jag övergav tanken på att endast läsa primärkällor för att istället vända mig till sekundärkällor. Jag har läst texter skrivna av andra om Erasmus. En tidigare essäistisk skriven bok om Erasmus är den som Johan Huizinga skrev 1923 och som översattes till svenska 1953. Även Huizinga berättar om Erasmus på ett beskrivande sätt. Erasmus försökte svara alla de som skrev till honom trots att det var väldigt många, han ville inte verka ovänlig. Huizinga berättar att år 1519 ”skickade honom en vän en

⁸³ Barbro Eberan, *Det gåtfulla modet att bjuda motstånd*, Svenska Dagbladet, 18 oktober 2018, s. 26.

⁸⁴ Jerrold Levinson, *The Oxford Handbook of Aesthetics*, The OUP Oxford, 2005.

⁸⁵ Nina Burton, *Gutenberggalaxens nova - En essäberättelse om Erasmus av Rotterdam, humanismen och 15-talets medierevolution*, Bonniers, 2016, s. 17.

handskriven volym med hans egna brev som han råkat komma över i Rom där de är till salu. Erasmus lät bränna upp dem med detsamma.”⁸⁶ För Erasmus var dialogen mellan två människor ett levande samtal varför dessa brev antagligen inte hade något egenvärde. Vägen till bildning och fred enligt Erasmus går ”... genom de författare som genom tankeväckande samtal kan skapa gränslösa samband.”⁸⁷ Erasmus själv inspirerades av stoikerna som menar att alla människor, både män och kvinnor, har samma värde och därmed också samma förnuft. ”Deras vidsynta mänsklighet rymde både tolerans och bildning.”⁸⁸ Som den underdog Erasmus var, med tanke på sina familjeförhållanden, har han trots detta lyckats arbeta idogt med det som har känts angeläget för honom. Han har känt sig fri från grupptillhörighet och tycks därmed insett vikten av frihet för tankens skarpa förmåga, varför han aldrig låter sig fångas och korrumpas av gruppträck. ”Erasmus adlade utanförskapet till självständighet.”⁸⁹ Det finns inga enkla svar, ”sanningen med stort S bar ofta svärd i hand.”⁹⁰ Därmed inte sagt att det inte finns det goda rätta, men det är sällan sanning med stort S utan det är den sanning som skapar tolerans och god smak. Erasmus skyr konflikter och vill genom ett belevat samtal eller en förfriskande flärdfull dialog komma fram till välvillighet och samförstånd. Han tar avstånd från fanatism och förlorar sig inte till att själv bli fanatisk för sina värderingar, vilket bland annat relationen till Luther låter antyda genom Burtons gestaltning dem emellan. Detta stöds också av Arvid Runestam i inledningen till Luthers skrift *Om den Trälbundna viljan*. ”Jag vill icke inblandas i denna tragedi” uttrycker Erasmus med hänvisning till Luthers arbete med reformationen.⁹¹ Erasmus ger dock ett balanserat och rättvist omdöme av Luther då han skriver om honom. Han uppmärksammar att det är en man som lever efter sina egna ideal och att det han kritiserar kyrkan för har även Erasmus själv påpekat. Men det är hur man genomför sin kritik som skiljer dem båda åt. Erasmus räds Luthers passion och varnar för att det kommer bli blodspillan.

Erasmus rörde sig i olika kretsar och i olika delar av Europa.⁹² Akademiska begränsningar passade honom illa.⁹³ När Erasmus reste, hoppades han det skulle bli med en vagn förspänd med tre hästar men istället blev det sittandes på hästryggen med lätt bagage. Tony Davies, före detta professor i litteratur citerar Thomas More, som tidigare nämnts, en av Erasmus närmaste vänner som beskriver Erasmus när han reser som att han,

⁸⁶ Johan Huizinga, *Erasmus*, (1923), Natur och Kultur, 1953, s. 114.

⁸⁷ *Ibid.*, s. 47.

⁸⁸ Huizinga, s. 47.

⁸⁹ *Ibid.*, s. 27.

⁹⁰ *Ibid.*, s. 322.

⁹¹ Arvid Runestam, Inledningen till Martin Luthers *Om den Trälbundna viljan*, Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, Stockholm, 1925, s., VII.

⁹² Burton., s. 55.

⁹³ *Ibid.*, s. 56.

traskar fram genom täta skogar och vilda skogsbygder, över oländiga kullar och branta berg, längs vägar fulla av banditer ... sönderblåst nedstänkt med lera, trött på att resa utmattad av strapatserna (More 1961:137).⁹⁴

Jag känner igen mig, så som jag konkret rest med elevgrupper inom Erasmus+, som reser runt till varandra med lärare som är glada över att få se Europas små städer, som man annars inte skulle komma till. Förförd av det romantiska mellan raderna i EU:s annars pragmatiska programförklaring. Att lära känna nya människor, att inspireras av andras arbetssätt, att få nya impulser. Dessa små städer som vi åkte till ligger sällan nära en flygplats varför resan till målet ofta tog en hel dag. Det är ofta den sista rutten som tar den längsta tiden på något lokalt tåg eller en dieselluktande buss. Men det är också då, när vi är trötta och sitter trångt och inte har något annat än samtalet med varandra som vi ser något nytt hos varandra.

För tiden då Erasmus levde var han allt annat än en gentleman, han var inte född av nobel börd, han var född utom äktenskapet och han kom tidigt att bli ekonomiskt beroende av andra. Därav anslöt han sig till ett kloster av nöden tvungen. Hans passion om någon kom att bli ordens berättande kombinationsmöjlighet och nu genom den nya uppfinningen tryckpressen i skrift med vackert papper och illustrationer likt ett komplett konstverk.

När Burton levandegör Erasmus i sin essä förmedlar hon att allt har en historia och att inte känna till historien är att inte känna till tingen. Den människa som saknar horisont ser inte tillräckligt långt och underskattar och överskattar det som den ser för tillfället. Storhet, litenhet, avstånd, nära, långt borta, om man ser horisonten, den rätta horisonten inför den fråga vi ställer. Ett verkligt historiskt framförande måste inkludera ens egen historiska färg.⁹⁵

Det finns risker med en historielös handlingskraft som inte tar hänsyn till tidigare händelseförlopp. Burton för fram människan Erasmus som annars har tolkats på många olika sätt. Hans spetsfundighet känns mig avlägsen, jag har svårt att skratta åt hans skämt. Jag förstår dem helt enkelt inte. Däremot då man läser andra som har tolkat Erasmus träder hans karaktärsdrag fram för mig.⁹⁶ Men det är även så att Bruce Mansfield som senare analyserat Huizingas sätt att skriva om Erasmus menar att dennes beskrivning av Erasmus delvis tangerar författarens bild av sig själv.⁹⁷ Det är svårt att lämna sig själv utanför. Man färgar det man skriver och man färgar det man gör.

⁹⁴ Tony Davies, s. 91.

⁹⁵ Gadamer, 1997, s. 146.

⁹⁶ Den senaste är den av Nina Burton men även Johan Huizingas version är essäistisk.

⁹⁷ Bruce Mansfield, *Man on His Own: Interpretations of Erasmus, C1750-1920, Volym 2*, University of Toronto Press, 1992, s. 371.

Att resa som en grupp i Erasmus namn

Neva Boyd den reformpedagog som jag tidigare nämnt var tidig med att utforma en läroplan för fritidspedagoger. Hon uttryckte vikten av att se till gruppens inneboende egenskaper och utvecklade också vad som var viktigt för en ledare i en sådan grupp. Blir man mer tolerant i en grupp när deltagarna i gruppen arbetar tillsammans med problem som är viktiga för dem så som EU tycks förvänta sig då man subventionerar resor i pedagogiska sammanhang. Boyd hävdar att det blir fel om man behandlar varje grupp som om den vore i stånd till en social omsorg som kännetecknar en integrerad grupp.⁹⁸ Man måste betrakta varje grupps unika sammansättning. Den integrerade gruppen, enligt Boyd, kännetecknas av en känsla av tillhörighet, ömsesidigt utbyte, individuellt och gemensamt ansvar och lojalitet. Problem som rör gruppen som en enhet kan enbart lösas av gruppen och inte av ett fåtal anser Boyd. Gruppen kan liknas vid ett litet samhälle där samförstånd bygger på en process av gemensamma erfarenheter. Toleransen måste komma inifrån individen själv som ett behov och en önskan att vilja förstå den andre i förhållande till sig själv.

Gruppstorleken har betydelse för det mellanmännsliga

EU till skillnad från Skolverket tycks inse att gruppstorleken har betydelse. Att ange tydliga faktorer avseende antal elever per vuxen, fem elever per vuxen, kan inte förbises av skolan eftersom det är på det viset man får ersättning. Erasmus av Rotterdam föreslog på sin tid att en idealisk klasstorlek är 16 elever.⁹⁹ Det låter som en sympatisk tanke byggd på erfarenhet. Rimlig storlek för att ett utvecklande möte mellan elev och lärare inkluderande alla individer i elevgruppen ska komma till stånd. Hans uttalande tilltalar mig eftersom jag har lång erfarenhet som lärare och vet att storleken visst har betydelse. Skolverket som är den myndighet som ansvarar för Sveriges största arbetsplats tycks inte se några problem i hur många man är i ett arbetsrum. Skolverket hänvisar till Håkansson och Sundbergs översiktskarta av svensk och internationell forskning de senaste 20 åren i en artikel om kvalitativt god undervisning som är uppdaterad i september 2018, skriven av Vanja Lozic. Först uttrycker man att med mindre klasser blir det också möjligt med en mer flexibel och intresseväckande undervisning. Sedan förminskar man denna insikt genom att uttrycka ”Men även om lärandet påverkas av klasstorlek är denna effekt mycket mindre än de flesta tror. Större positiv effekt har istället implementering av formativa

⁹⁸ Neva Boyd, *The Theory of Play, Play and Game Theory in Group Work, a Collection of Papers by Neva Leona Boyd*, ed. Paul Simon, The Jane Addams Graduate School of Social Work at The University of Illinois at Chicago Circle, 1971, s.73-139.

⁹⁹ Burton, s. 85.

arbetsätt. Därför förespråkar forskarna ändringar i lärarnas arbetsätt framför att minska klasstorleken.”¹⁰⁰ Hur stor kan en klass bli för att det är en gruppstillhörighet i den bemärkelsen som mina minnen av den egna skolgången frambringar? Vi var aldrig fler än 20 som jag minns det. Möjligen att vi blev 30 på högstadiet och faktum är att från högstadieklassen har jag ingen känsla av tillhörighet över huvud taget. Jag minns inte gruppen som klassen som den jag hörde till. Då blev man en grupp för språk, en grupp för matematik, en grupp för konst och så vidare. Klasstillhörigheten upphörde att existera på högstadiet på grund av organisationens struktur. Det viktiga var inte att känna tillhörighet med en grupp utan att man fick ämneskunskaper.

Att resa som en grupp är något vi fysiskt gör i Erasmus+ men själva skolgången i sig är också en typ av resa och klassen en viktig grupp för identitetsskapande för individerna under en stor del av en människas liv. De åren, då vi formar våra tillhörigheter på högstadiet, vittrade gruppen sönder på grund av skolstrukturen. De mellanmänskliga banden slets av och vi krullade ihop oss likt ett presentsnöre.

Kvalitativt god undervisning menar Skolverket ligger i lärarens kompetens oavsett om man har en grupp på 30 elever eller en grupp på 16. Här skiljer sig EU:s sätt att styra verksamheten i Erasmus+. Man har, vilket jag redan nämnt, strikta strukturella faktorer såsom hur många elever man som lärare kan resa med. Då det i båda EU projekten har varit en lärare på fem elever har detta bidragit till att jag som lärare har kunnat ha förtroliga samtal med eleverna under våra resor. Likaså har gruppdynamiken liknat en familjegrupp när vi haft våra måltider och då vi om kvällarna reflekterat över dagens upplevelser. Alla har kunnat komma till tals och alla har lyssnat på de som har uttryckt sina erfarenheter av den nya miljön och de nya människor som man mött.

Tolerans i skolmiljö

Det är inte enskilt gruppstorleken som påverkar en sund skola. Om skolan inte kan skapa en varierad miljö för eleverna, hur ska de då kunna prövas inför toleransens dilemman. Om en klass är allt för homogen med likasinnade så får eleverna inte pröva sig själva mot något som skapar motstånd, något som inte gillas, något som är främmande och som kanske känns lite

¹⁰⁰ Skolverket, Text: Vanja Lozic Referens: Håkansson, Jan och Sundberg, Daniel. Utmärkt undervisning: framgångsfaktorer i svensk och internationell belysning, Natur och Kultur, 2012, tillgänglig: <https://www.skolverket.se/skolutveckling/forskning-och-utvarderingar/forskning/kvalitativt-god-undervisning-viktigast-for-elevers-larande>

konstigt eller som upplevs som läskigt. Det man får uppleva i skolan motsvaras inte av samhället i stort, vilket är ett märkligt strukturellt hinder för att främja det som EU:s Erasmus+ projekt försöker initiera utanför landets gränser, men inom EU.

Enligt en rapport av Unicef som kom hösten 2018 så står det inte rätt till i svenska skolor i förhållande till landets välfärdsstat och rikedom.¹⁰¹ I den här rapporten nämns inte tolerans men däremot är det uppenbart att bristen på tolerans är vad som beskrivs, såsom mobbning och andra trakasserier som förekommer i skolan. Man utgår från den senaste PISA-studien som gör jämförelser mellan välbärgade länder. Man liknar PISA:s undersökning vid en röntgenbild som inte belyser hela bilden men tydligt visar benbroten; det vill säga var felet är i ett lands utbildningssystem. Men som en av studenterna på kursen i praktisk kunskap uttryckte ”Man kan inte ta en röntgenbild av en bruten själ”¹⁰²

Det är som att där tolerans är ett verksamt begrepp finns det många skiftande människor med varierad etnicitet, religionstillhörighet och så vidare. Där man inte behöver använda sig av begreppet tolerans har det blivit allt för strömlinjeformat så att man aldrig behöver bli ifrågasatt. Det låter som en bedrövlig tillvaro. Det är i mötet med det annorlunda, det förvånande, det som vi inte anade som våra tankar och känslor expanderar.

Skolverket hänvisar till Fancourt och brittisk religionsdidaktisk forskning och menar att i studien har man brutit ner begreppet tolerans, till skillnad från den svenska läroplanen, där det definieras som en förmåga utan vidare förklaring vad toleransförmågan består av.¹⁰³ Skolverket kan med andra ord sägas vara självkritiskt med tanke på att de är ansvariga för de svenska läroplanerna. Fancourt kopplar tolerans till empatibegreppet och frågar sig om det i så fall är av kognitiv eller känslomässig art. Han går så långt att han undrar om man kanske kan likställa empati med tolerans. Kräver ändå inte empati en större insats än tolerans, frågar jag mig. I England och Wales har religionsutbildning länge haft en viktig roll att stödja elevers utveckling på ett balanserat sätt i ”intellektuella och sociala värden som är nödvändiga för att leva i ett pluralistiskt samhälle, såsom tolerans och respekt”¹⁰⁴. Detta väcker förslag som att, om eleverna kan tala öppet över, och om meningsskiljaktigheter i religiösa eller filosofiska synvinklar, så kan de göra det i andra frågor också. Fancourt hänvisar till Blaylock, som menar att religionsundervisningen i princip varit det medel man haft för att skapa ett tolerant samhälle. Det har

¹⁰¹ Unicef, Innocenti Report Card 15 *An Unfair Start Inequality in Children's Education in Rich Countries*, 2018.

¹⁰² Leila Tamaddon, 2018 08 30 vid ett seminarium vid Södertörns högskola.

¹⁰³ Skolverket, Tillgänglig: <https://www.skolverket.se/skolutveckling/forskning-och-utvarderingar/forskning/reflexiv-sjalvvardering-i-religion-utvecklar-kunskaper-och-attityder> Besökt 2018 12 19.

¹⁰⁴ Nigel Fancourt, *Self-Assessment in Religious Education*, Doktorsavhandling, Warwick University, 2008, s. 67.

varit den undervisning som förberett unga människor för ett liv i ett mångkulturellt land. I Sverige tycks man däremot utgå från att det är den kristna religionen som är förutsättningen för ett tolerant samhälle: Lgr 11 ”I överensstämmelse med den etik som förvaltats av kristen tradition och västerländsk humanism sker detta genom individens fostran till rättskänsla, generositet, tolerans och ansvarstagande.”¹⁰⁵ Detta belyser det problem som Hanafi menar att man har om man inte hör till den västerländska kulturen. Därför anser han att om man hör till en minoritet så måste man ha en etnocentrisk världsbild för att inte totalt domineras av den västerländska kulturen, som har en världsbild av att det som de representerar är universellt. Occidentalism kan användas både som ideologi men också som ett ’frihetens verktyg’ i mötet när man analyserar väst.¹⁰⁶

I Storbritannien syns ett pragmatiskt förhållningssätt till sanningen, där religion inte lärs som ett mål i sig, utan används som ett verktyg för att uppmuntra tolerans och ömsesidig förståelse i ett kulturellt uppdelat samhälle. Den dolda sanningen enligt Wright är att religion inte är mer än ett relativistiskt uttryck för kultur, vars primära funktion är att peka bortom sig själv för vår gemensamma mänsklighet.¹⁰⁷ Som exempel kan nämnas astrologi som fortfarande fångslar människor och som fortfarande får egna spalter i veckotidningar. Få tror på det som en vetenskap eller sanning men det kan vara ett underlag för en diskussion om oss själva och andra.

I en granskningsrapport av utbildningsinitiativ emot extremism av Lynn Davies, professor i internationell utbildning, kommer hon fram till åtta principer som enligt forskningen har avgörande betydelse för ett tolerant klimat.¹⁰⁸ Davies pekar på vikten av att strategin till förändring är förankrad i hela skolan och familjen och det lokala samhället. Att lärarna är väl förtrodda i problematiken och beredda att diskutera kontroversiella frågor. Likaså att lärare ser sina elever och kan på så vis reagera så fort någon tycks vara i riskzonen för att exempelvis radikaliserar. Att man uppmärksammar att det finns flera orsaker till extremism, inte bara ideologiska aspekter. Självständigt tänkande är av stor vikt och det uppstår bortom moraliserande från de som implementerar strategin för ett tolerant samhälle. Att eleverna blir aktiva deltagare och inte passiva mottagare av strategier som de inte får någon taktik att förhålla sig till. UNESCO-rapporten *A Teachers guide on the prevention of violent extremism through education*

¹⁰⁵ Lgr11, *Läroplan, examensmål och gymnasiegemensamma ämnen för gymnasieskola 2011*, Stockholm: Skolverket, 2011.

¹⁰⁶ Hanafi, 2008, s. 180.

¹⁰⁷ Fancourt, 2008, citerar Wright 2003, s. 287, s. 69.

¹⁰⁸ Lynn Davies, *Review of Educational initiatives in Counter-extremism Internationally. What works?* The Segerstedt Institute Report, Göteborgs universitet, 2018.

ion uppmärksammar i likhet med Davies klassrumsklimatet som avgörande för ett tolerant samhälle och att lärare ska stimulera till ett öppet klimat för diskussioner, dialog och kritiskt tänkande. Dessa aspekter av en tolerant tillvaro påminner mig om vikten av fronesis som inte tar något för givet utan fordrar omdömesförmåga. Klassen som grupp är med andra ord viktig för att utveckla sitt tänkande och behöver övas i en grupp där man kan känna sig trygg och blir sedd av sin lärare.

Ämnet drama i skolan och bedömningen av den andre

Drama är inte detsamma som teater även om jag inte har några problem med dess definitioner och gränsdragningar dem emellan. Teater har en publik och är ett konstnärligt uttryck. Drama är ett skeende inom estetiska lärprocesser. Drama som metod kräver teknikkunnande som liknar den inom den praktiskt konstnärliga teatern och historiskt kunnande som den vid en teatervetenskaplig institution. Förhållandet mellan dessa referenter, begrepp, definitioner och termer saknas. Framför allt kräver drama en praktisk kunskap likt den som gett sitt namn till institutionen vid Södertörns högskola. Den fronesiska.

En dramapedagog arbetar ofta som en sidoscoach som måste spela eller leka som om den vore varje deltagare (från åskådarplats eller inom vissa spel/lekar) med en förståelse för den upplevelse som just den deltagaren kan ha. Den förståelsen kommer från att själv ha lekt leken många gånger och själv inte glömt hur det var innan man behärskade just det som eleven tycks sakna. De tillrop som riktas mot deltagaren, är inte förmanande utan stödjande, det kan röra sig om uppmuntran eller ett annat perspektiv för att vidga bilden. "Titta till vänster!" "Snabbare!", "Nu!" och liknande inslag hjälper eleven att spela/leka mer fullständigt med all sin för stunden utvecklade kapacitet.

Som lärare förmedlar jag ett sammanhang för leken genom att skapa spel eller lekar som matchar kursplanen, men framför allt behoven hos eleverna. Hur eleverna väljer att lösa problem i leken ger ledtrådar till eventuella luckor i lärandet och det finns alltid andra spel eller lekar som kan ta itu med dessa brister. Andra inlärningsmodeller betonar 'hur man gör'. Ofta visar man exempel som ska kopieras eller simuleras, och varje ansträngning för att lösa problemet på ett sätt som inte dikterats av tidigare exempel uppmuntras sällan. Denna form av lärande utan det egna sökandet som motor, menar Boyd, alierar eleven från det lustfyllda i lärandet, varpå den direkta erfarenheten uteblir. Den direkta erfarenhet som Dewey menar måste engagera deltagaren för att bestå som en egen erfarenhet.¹⁰⁹ Elever försöker ofta behaga eller be-

¹⁰⁹ John Dewey, *Art as Experience*, 1932, Penguin, 2005.

gränsa sig för att tillfredsställa läraren. Om man som pedagog inte utgår och jobbar med grundförutsättningen i drama som handlar om trygghet så kommer inte den personliga identiteten våga sig fram hos individerna. Personlig frihet minskas och den lustfyllda erfarenheten av att lösa problem för den egna motivationen går förlorad. I drama förutsätter jag tolerans eftersom vi strävar mot respekt. Att respektera allas uttryck. Att acceptera att alla har samma rätt att uttrycka sig i rummet i situationen men att alla dessutom självklart är medvetna om att deras frihet slutar där någon annans börjar. De måste förstå att deras handlande är någon annans upplevelse och erfarenhet. Läraren är en viktig del i att upplåta situationer för det multimodala och intra- och intermodala men också att sätta gränser när eleverna inte själva kan göra det.

Att göra det nya tänkandet

Till skillnad från den pedagogik som Langmann studerat där begreppen är utgångspunkten för olika dilemman så förkroppsligas begrepp i drama, som exempelvis 'koncentration'. Om jag frågar en elev vad det egentligen är så får jag svaret "att fokusera", "ja det låter vettigt", säger jag då, "men kan du förklara lite enklare?" Då kommer eleven tillbaka till "ja men att koncentrera sig." Hen tar sig inte ur definitionen vi startade vid, utan har lärt sig utantill utan att ha någon teknik för att fokusera. Då föreslår jag att det handlar om att stänga ute andra impulser och intryck och bara tänka på en sak just här och nu. Då har jag brutit ner begreppet och gett dem en liten strategi för hur de kan bli koncentrerade. De har också fått prova med sina kroppar. Om man utgår från Aristoteles modell för kunskap, så har jag visat prov på den färdighet som Aristoteles benämnde *techne*, som är en av fyra kategorier, vilken tillämpas på framställningens fält: *poiesis*, liksom *fronesis* tillämpas på *praxis*ens vilken är beroende av andras handlande.¹¹⁰ Dessförinnan har eleverna antagligen provat en 'power nap', en övning i närvaroövning där jag guidar eleverna genom en avslappningsövning som resulterar i lugn och avspänning. Jag slutar alltid med "you are beautiful, you're more beautiful than you think you are", (all min undervisning är på engelska) några brukar fnissa i början, jag fortsätter då "that goes for me as well, I have to start with myself, and so do you". Detta exempel på en praktisk övning som internaliseras av eleverna samtidigt eller innan de får ordet på begreppet kopplar jag till ett hermeneutiskt lärande. Där de små delarna sammantaget ger kommande helhet en ytterligare dimension. Som jag nämnt tidigare så är det viktigaste för mig som pedagog att skapa utrymme för individens växande i en dynamisk grupp miljö. Att erbjuda möjligheter för dem att själva utvecklas både i en fysisk kreativ miljö och i en samspelsmiljö, och med lagom spännande

¹¹⁰ Aristoteles, *Den Nikomachiska etiken*, 1967, Daidalos, 2012.

utmaningar för var och en av gruppens medlemmar. Situationer uppstår i en värld som är på låtsas. Där kan tanken och kraften prövas för att utvecklas. Från tolerans utvecklar vi acceptans och respekt för varandras olikheter. Här får de öva aristoteliska karaktärsdrag som vilja och mod. Förhoppningsvis uppstår en sammanblandning av allas olika situations-definitioner och ett godare klimat för alla. De sämre inte så goda ger vika för det goda som smittar av sig i en trygg och inspirerande miljö. Välvillighet är mitt motto. Jag utgår från att alla är ärliga och vill försöka. Jag utgår också från att de kan mycket mer än de tror att de kan. Så som James reflekterar över introspektionen av var och en av oss själva. Hur vår inre identitet förhåller sig till omgivningens bild av oss själva, 'jaget' vilket då blir 'miget' i mötet med den andre. Förväntningarna på mig och på dem spelar roll och påverkar hur vi handlar och hur vi ser på oss själva i förhållande till de andra i situationen.

Fruktsallad

Ett tolerant samhälle där olikheter är så varierande och beblandade, brukar benämnas en "melting pot". Det kan också liknas vid en fruktsallad. I ett sådant samhälles utveckling behöver ingen vara tolerant om alla smälter samman för att använda sig av uttrycket "melting pot" eller till metaforen fruktkompott om vi utgår från frukt. Med fruktkompotten finns risk för att ett totalitært samhälle uppstår eftersom allt rörs ihop och ut kommer en jämn smet med endast en kulör. En fruktsallad däremot, där man inte rensar bort några frukter bara för att de anses vara av fel kulör eller form, såsom skedde genom det nazistiska Tyskland eller Syrienkriget och yazidierna, är ett ideal för hur jag ser på fröjden med multi-kulti. Fruktsallad i detta fall är inte en metafor utan en allegori mellan tolerans och fruktsallad och bygger på ett konkret minne från då mina två äldsta barn gick på en montessoriförskola i slutet av 80-talet och början av 90-talet. Förskolan hade en tradition avseende medtagande av frukt. Alla barnen skulle ta med sig en frukt varje dag till förmiddagssamlingen. Detta var jag bekant med sedan jag själv på 60-talet gick på dåtidens förskola som på den tiden kallades för lek-skola. Det blev mest morötter och äpplen för min del. På barnens montessoriförskola möts barnen av en tom skål där de lägger sin frukt när de kommer på morgonen. Skålen fylls upp med alla möjliga frukter och varje vecka har några barn tilldelats ansvaret för att skära upp frukterna till en fruktsallad som alla sedan delar på. Denna organisation löser problemet med att någon någon gång glömmer en frukt eller om någon alltid får med sig samma typ av frukt till förskolan. Dessutom får barnen utveckla sin finmotorik genom att skära frukter av olika konsistens och form. Den här traditionen kostar inte extra och kräver inget annat än tiden då en pedagog måste övervaka de barn som skär frukten och den disk som uppstår i och med att man måste äta fruktsalladen på en tallrik med

en sked. Vinsterna är flera. Man vet redan på morgonen att ens medtagna frukt kommer att ingå i en gemensam sallad. Tillsammans får barnen en gemensam smakupplevelse och de barn som skurit frukten känner sig värdefulla och därmed nöjda över sitt arbete. Detta utförande skyddar de barn vars föräldrar glömt en frukt varför den eventuella skammen som kan uppstå hos barnet aldrig aktualiseras. Den här snart 30-åriga erfarenheten har hållits vid liv i mig sedan dess för den geniala enkelhet i hur den praktiska aktiviteten påverkar den mentala upplevelsen av att höra till en gemenskap som, med individers bidrag, bidrar till en mångfald i form av en frukt-sallad.

Vad man säger är inte alltid vad man gör

Vad är tolerans för dig? frågade jag den klass som är involverade i Erasmus+ på skolan där jag jobbar. Jag frågar dem dessa frågor för att projektets tema handlar om tolerans och detta sammanfaller med mitt essäistiska arbete om samma ämne. De har fått i uppgift att göra intervjuer med människor om vad tolerans är för dem. Eleverna själva får forma sin urvalsgrupp och vilket media de vill ha, samt hur de ska ställa frågorna. Men först vill jag höra hur de formulerar tolerans för sig själva.

Eleverna svarade:

“Tolerance to me, is not discriminating someone with no reason or any way, accepting a person for who they are and not changing them like a doll and being respectful and neutral to the person you are talking to or being with at the moment. “

“Tolerance to me is to allow and respect a person or idea you don't necessarily agree with.”

“I think tolerating is somehow promoting some kind of an idea. It can be tolerating someone's opinion or actions. You can tolerate something with different actions as protests or public speeches etc.”

Frågan är om dessa tankar som formulerats finns representerade i dem själva vid en eventuell situation som kräver just tolerans, och påverkar deras sätt till handling. Huruvida de har införlivat i sina kroppar toleransens krav och om de skulle handla tolerant i en situation som kräver det av dem är omöjligt att avgöra i en självskattning som denna. Det är inte så att det är ett begrepp de grubblat över och som upptar deras uppmärksamhet utan det är jag en lärare, en auktoritet som frågar dem och då blir svaret ganska väntat.

I detta sammanhang så handlar det om att undervisa tolerans explicit men i den inledande gestaltningen med nobelstatyerna kom en diskussion upp bland mig och eleverna efter att eleverna blivit ifrågasatta av fröken Green vid eventet. Den diskussionen blev trevande och det fanns inte något tydligt rätt eller fel. För mig blev det uppenbart att eleverna själva funderar över vad som uppfattas som kränkande. Som exempel nämnde de att de aldrig skulle klä ut sig

till stereotypa etniciteter så som en kines med halmhatt typisk för risfältsarbetare och med väldigt sneda ögon eller en ursprungsinvånare från Nordamerika med fjäderkrona och pärlbroderade kläder. Diskussionen kom att handla om skillnaden mellan att klä ut sig och att gestalta en roll. Likaså kom de själva fram till att benämna dessa opersonliga maskeradliknande attribut till stereotyper som inte gynnar mångfalden utan ”låser in människor i konstiga etiketter som känns gammalmodiga och rasistiska”.¹¹¹ För att påstå att en av statyerna var uttryck för ‘blackface’ måste man ta i beaktande att det inte bara handlade om att man målade ansiktet kolsvart med stora röda läppar utan om att man förlöjligade karaktären.¹¹² ‘Blackface’ måste förstås ”som ett påstående om ‘svarta’ människors underlägsenhet som är direkt kopplat till en lång och geografiskt utbredd historia om förslavande av människor från Afrika både i Europa och i Asien.”¹¹³ Bilder har en enorm genomslagskraft och därmed makt över oss och vårt tänkande och i fallet med ‘blackface’ eller andra karikatyrer påkallas en avhumanisering hos betraktaren. Att då bortse från den aktuella situationen där det handlar om att levandegöra en person gör kopplingen till ‘blackface’ problematisk. Eleven vill presentera en amerikansk president och självklart gör han allt han kan för att efterlikna denna person, inte gestalta en stereotyp. Det eleven gör kan snarare tolkas som en hyllning till att USA äntligen har en mörkhyad president även om hudfärgen inte är viktig utan det faktum att Obama i pojkens ögon var en person att beundra för dennes bedrifter som gav honom Nobels fredspris. Det är snarare så att om något görs osynligt så minskar man dess makt till påverkan. Att hävda ‘blackface’ utan att väga in hela situationen blir en intolerans mot en annan synvinkel som om det alltid är fel att härma någon. I detta fall var det snarare viktigt att poängtera att en svart man var president i ett land som fortfarande har stora problem med segregering.

Skolan jag jobbar på har 60 olika nationaliteter. Drama är ett obligatoriskt skolämne. Skolans vision ansluter till IB:s vision om att vi ska fostra våra elever till att bli starka medmänniskor som i sin kraft kommer förändra vår värld till en bättre plats att leva i för alla människor. Erasmus skulle troligen vara tillfreds med skolans önskan att utbilda toleranta individer och det över hela världen genom kritiskt ifrågasättande av normer och värderingar. Globalisering är ett begrepp som skolan arbetar mycket med. EU däremot arbetar med att främja den europeiska dimensionen, vilket kan vara nog så svårt trots sin geografiska begränsning. Det för

¹¹¹ Ett spontant uttalande av en av eleverna som själv stod staty på Nobelmuseet.

¹¹² Tillgänglig: <https://bildersmakt.se/avhumanisering-genom-forlojligande-minstrelsy-och-'blackface'>, besökt 2019 05 02.

¹¹³ Ibid.

mina tankar till min konflikt med fröken Green och Veronique och att fröken Green inte kommer från Europa utan från USA vilket kanske skulle kunna förklara varför vi inte förstår varandra. Eller inte vill förstå varandra, vi värnar den egna historien som inte lyckas samman-smälta i en gemensam horisont.

Att vara tolerantare

Vad har jag för skäl som väger tyngre än fröken Greens eller Veroniques när det gäller 'black-face' eller inte, och att mata hunden eller inte? Jag tar, till att börja med, hjälp av Erasmus som har sagt att vi föds, inte som humanister utan vi blir till humana varelser när vi bildar oss. Genom språket har vi en helt annan förmåga att nyansera oss och upprätthålla ett medmänskligt klimat oss människor emellan till skillnad från djuren. Det känns vanskligt att kategoriskt hänvisa till djuren och då mena alla djur, men nu är det så jag väljer att argumentera för tolerans mellan människor för att sedan kunna även involvera djuren i vår gemensamma toleranta verklighet. Enligt Aristoteles så är människan jämfört med djuren den som har förmågan till att jämföra.¹¹⁴ Det tolkar jag som att vi människor bär på ansvaret för oss själva men också för djuren. Kanske är det detta synsätt som präglar rumänerna och hur de förhåller sig till hundar och som Veronique går emot. Kunde Veronique inte se att där vi var så var det inte självklart att vi skulle få kött på tallriken varje dag, att det kanske fanns barn i skolan som var hungrigare än hunden? När jag skriver detta så hör jag att jag inte borde blivit så upprörd på Veronique där och då. Det kanske snarare var hon som behandlade de andra människorna som likvärdiga henne själv då hon inte såg på dem som hungersoffer så som jag tycks göra nu när jag försöker förklara mig. Det kan också vara så att Veroniques var en passionerad djurvän, så passionerad att hennes synfält för situationen krympte. Det som Erasmus varnade sig själv och andra när det handlade om vad som drev Luther: passion.

Det essäistiska skrivandet är ett sätt att bilda mig själv. Jag önskar redan att jag varit mer tolerant i den uppstådda situationen med hunden. Jag blev upprörd därför att Veronique utstrålade en överlägsenhet i sitt medlidande med hunden. Jag vet att jag efteråt har tänkt att "Hon var inte tillräckligt intelligent att ta till empatin. Då hade hon kopplat på kognitionen på sina känsloladdningar och kanske handlat på ett mer hållbart sätt". Därmed inte sagt att jag

¹¹⁴Christian Nilsson Fronesis och den mänskliga tillvaron en läsning av Bok VI i Aristoteles 'Nikomachiska etik, *Vad är praktisk kunskap?* Red. Jonna Bornemark & Fredrik Svenaeus, 2009.

känner mig stolt över dessa tankar. Jag brukar sällan hänvisa till intelligens men blev själv så provocerad att mina tankar blev fula. Jag kvävdes av min egen slöja för hur jag såg på verkligheten och hade behövt Murdocks stämma i mitt sinne och tänkt på att förbättra mig själv i situationen istället för att fokusera på Veronique. Ändå undrar jag nu: Vem matar hunden när inte Veronique är kvar? Har hon förändrat hundens villkor på något vis för framtiden? Det lättade förmodligen på Veroniques egen ångest att ge den mat. Hon stod inte ut med dess bedjande ögon. ”Hon behöver verkligen utveckla sitt konsekvenstänkande” tänkte jag förutom att jag även tänkte att om hon varit bättre uppfostrad hade hon förstått att man borde ta seden dit man kommer, såvida den inte bryter mot grundläggande mänskliga rättigheter. Vi var gäster vilket borde betyda att man tar det lite lugnt innan man agerar som om man vet bäst. Jag blev själv upprörd men dolde det utåt. I mina ögon utstrålade hon dålig smak. Nu har jag förändrat min tidigare allt för kategoriska ståndpunkt emot Veronique. En typ av förhandling med mig själv hade varit på sin plats, ett mått av tolerans, både för situationen som annorlunda, både för Veronique och mig själv. Det hade antagligen gjort denna värld till en bättre plats. Jag fortsatte nämligen att vara kylig mot henne för att straffa henne på något vis. Det anser jag nu i efterhand att det var feigt och det gynnade inte vårt fortsatta arbete som resande lärare med elever.

Situationen fastställer empatin

Tolerans är en sorts förutsättning för att man överhuvudtaget ska få syn på den andre och därmed också känna in personen. Då blir även den empatiska förmågan en förutsättning för tolerans. Jag började helt aningslöst med mina frågor kring begreppet tolerans och så insåg jag allt eftersom det blev antingen allt för komplext eller allt för historiskt utan att nå fram till det jag ville komma åt: Något i mig här och nu, att jag måste hitta något som är det som gör att vi orkar bära något som skaver i en själ. Fancourt försökte likställa tolerans med empati. I toleransen måste jag ha någon typ av inkänning men på ett mer ytligt sätt. Sedan utvecklas inkänningen till ett starkare fenomen inom det som förklaras som empati. Detta beroendeförhållande mellan empati och tolerans blir någon typ av resultat i den här essän över att ha studerat begreppet tolerans. Genom att ha studerat tolerans genom ett idéhistoriskt perspektiv men också med hjälp av mina egna upplevelser har jag kommit fram till att empati är av stor vikt för att tolerans ska uppstå och bestå. Begreppet empati är vanligt förekommande i vardagligt bruk och har förflyttat medkänsla och sympati till arkiven, föreställer jag mig. Vid en sökning på Google fick jag klart för mig att så var fallet i det svenska språket men däremot inte på engelska.ⁱⁱ Frågan är hur man skiljer sympati och empati åt och vad som är den väsentliga skillnaden.

Förvånande nog fann jag inte empati som begrepp i SAOB. Inte heller kunde jag finna inlevelseförmåga som är det ordval jag föredrar i egenskap av dramalärare. Föreställningsförmåga hittar jag i SAOB genom att söka på fantasi (då inte inlevelseförmåga förekom) som handlar om att föreställa sig något som inte nödvändigtvis har skett. Inom teater är det man kallar empati ett nyckelbegrepp men då kallas det som sagt för inlevelseförmåga eller att föreställa sig något. Jag kommer beskriva detta mer utförligt efter att jag förklarat empatin i förhållande till sympatin och apatin för att inte också komma till antipati med tanke på situationen för diskussionen som rör sig inom toleransens domäner. Jag tänker ändå att empati bär på en neutralitet som inte sympati gör. Om jag beskriver en person som sympatisk är det någon som jag tycker om för dess personliga egenskaper. Beskriver jag någon som empatisk så beskriver det personens handlingar som sympatiska och håller själva personbeskrivningen utanför. Sympati är något vi delar medan empati är att fokusera på den andre oavsett om jag håller med eller gillar det den andra uttrycker. Jag vill förstå utan att värdera den andre. Empati är ett relativt ungt begrepp inom filosofi och psykologi. Fredrik Svenaeus, filosof vid Södertörns högskola beskriver ett tidigt försök till att förklara empatin genom en modell utformad av Edith Stein.¹¹⁵

Flera aspekter av intolerans genom Edith Steins livsöde

Edith Stein ett namn jag inte tidigare kommit i kontakt med visar sig vara ett sorgligt historiskt exempel på intolerans. Till att börja med mötte hon intolerans i den akademiska världen för att hon var kvinna. Hon började studera psykologi vid universitetet i Breslau, dåvarande Tyskland (numera Wrocław tillhörande Polen) i början av 1900-talet. Wrocław, en stad vi inte reste till under våra Erasmus+ resor, men som liknar vid namn den stad vi faktiskt reste till: Inowrocław, och som ingen känner till när jag berättar om Erasmus+ resorna. Ett öde Stein delar med staden.

Efter en kandidatexamen söker hon sig vidare till filosofin då hon inte känner att psykologin kan ge henne det hon söker "Människan har där reducerats till något mekaniskt, en serie reflexer och deras inbördes förhållande."¹¹⁶ Det är oklart om det är Anders Arborelius syn på psykologin och en tolkning från hans sida eller om det är Stein som uttryckt sig så. Däremot citerar han Stein som skriver "Alla mina studier i psykologi hade bara fört mig till insikt om att denna vetenskap ännu inte trampat ur barnskorna, att den saknade det nödvändiga fundament som klara grundbegrepp innebär, samt att psykologin själv inte var i stånd att komma fram till

¹¹⁵ Fredrik Svenaeus, Edith Stein's phenomenology of sensual and emotional empathy, *Phenom Cogn Sci* 17:741-760, Springer, 2018, s. 745.

¹¹⁶ Anders Arborelius o.c.d., *Edith Stein Biografi – texter*, Serie Karmel Nr 14, Karmeliterna, Tågarp, 1983, s. 26.

dess grundbegrepp.”¹¹⁷ Sedan dess har barnskorna sparkats av och bytts ut till både högklackat och gummistövlar. I egenskap av kombinationen drama och psykologilärare är det just den enorma begreppsvärld och teoribildning, med en uppsjö av modeller att ta till för att tolka människors beteende, som ofta gör mig oförmögen att finna psykologiundervisningen givande. Stein liksom jag själv sökte sig vidare till filosofin för motivation. Stein kom i kontakt med den tyske filosofen Edmund Husserl (1859–1938) och dennes verk *Logische Untersuchungen* vid ett flertal tillfällen under sina studier i psykologi. Enligt Arborelius så påverkades Stein av att den fenomenologiska blicken inte tog subjektet som utgångspunkt för att sedan vända sig till tingen, utan kunskapen framstod som ett mottagande som fick sin lagbundenhet från tingen. Det förstärker den symboliska interaktionen som utgår från situationens unika särdrag för vidare förståelse. Stein sökte vad hon kallar “Motivation”, vilken hon hänvisar till som historiens grundläggande princip. Detta nämner hon i sin *Einführung in die Philosophie*: “Endast om vi vore i stånd att överblicka historiens totala sammanhang, skulle varje enskilt faktums betydelse kunna fastställas. Historien försöker begripa livet i dess sammanhang.”¹¹⁸ Hon fann det hon själv hade sökt i just fenomenologin som önskade att människan skulle kunna se verkligheten fri och ren, fri från filter. Den öppenhet som eftersträvades inom fenomenologin, stänger inte ute det annorlunda, utan en strävan efter att uppleva det man har framför sig som det är, utan ett skikt av fördomar och införlivade normer som skapar en skev bild. (Detta är något som även teater och skådepelarträning ägnar mycket av sin tid åt). Stein kom så att börja studera vid det som hon hänvisar till som Göttingens fenomenologskola 1913.¹¹⁹ Hon är en av de aktivaste i de filosofiska diskussionerna under seminarieövningarna.¹²⁰ 1914 bryter första världskriget ut och Stein anmäler sig som rödakorsmedhjälpare och blir placerad vid ett fältlasarett. Stein får här utöva praktisk omvårdnad och bär med sig sina teoretiska kunskaper som hon förmodligen applicerar på sina upplevelser. Omvårdnad, omtanke och så kommer hon några år senare att utveckla en empatisk modell inom fenomenologin.

Steins avhandling på ämnet var klar 1916 och publicerades 1917. Av den finns inget fysiskt exemplar kvar.¹²¹ Däremot publicerades delar av den på nytt på 1960-talet. Empati menar hon är en känslobaserad erfarenhet av den andres känslor. Det är en egen upplevelse av den andres erfarenhet som fortplantar sig inom en själv. Dessa upplevelser utvecklas i tre successiva steg eller faser på två sammanhängande nivåer. Svenaeus menar att, för att förstå den modell

¹¹⁷ Arborelius, s. 26.

¹¹⁸ Ibid., s. 27, 28.

¹¹⁹ Ibid., s. 29.

¹²⁰ Ibid.

¹²¹ Ibid.

som Stein utvecklar för empati, måste man ta i beaktande hur dessa steg av empati är anpassade i kroppen, då de affektiva egenskaperna ger energi och konsekvenser till empatins mognad, som sedan utvecklar sig i två förgreningar, sensuell och emotionell empati.¹²² I detta sammanhang står sensuell för sinnesgrundad erfarenhet. Emotionell empati förutsätter alltid sensuell empati.¹²³ Huruvida individen är van att laborera och låta känslor och tankar sammanblandas utvecklas så djupet av empati beroende av detta som då kan betraktas som en fördjupad inlevelseförmåga.

Steins brokiga yrkeskarriär började hos Husserl som forskningsassistent. Hon ville fortsätta med undervisning men kom inte att bli godkänd som sådan av sin tidigare handledare och professor. Hon tycks uppenbarligen ha varit en viktig filosof i den fenomenologiska traditionen, men hennes arbete kom att delvis slarvas bort. Det sista spåret av Stein skulle kunna vara ett samtal vid en tågstation där tåget stannar innan avfärd mot Auschwitz. Som psykologilärare har jag läst flera olika teorier om empati och finner det märkligt och irriterande att jag aldrig förut hört om Edith Stein. Ändå var hon relativt tidig med att utveckla en modell för empati.¹²⁴

Svenaesus uttrycker att ”Känslor smittar genom att våra kroppar läser av varandra innan vi hunnit tänka och tolka, och denna grundläggande kroppsliga kontakt med andra människor där vi »rör» varandra utan att vidröra varandra i bokstavlig mening är också basen för de tankar och tolkningar som sedan följer.”¹²⁵ Det framgår tydligt att känslor påverkar oavsett om de är negativa eller positiva, vilket inte uppmärksammats tydligt nog inom exempelvis en pedagogisk situation. Detta är då den första nivån av empati som sedan förgrenar sig i två olika riktningar. I skrivande stund gjorde jag ett experiment. Jag tittade upp från datorn och log mot min man, han tittade på mig och frågade ”vad är det?”. Jag såg väl kanske lite fånig ut eftersom jag överdrev mitt leende. Jag ignorerade hans fråga varpå han log stort och brett tillbaka till mig. Se där, tänk om lärare kunde bestämma sig för att le stort och brett när de går in i klassrummet för att skapa en empatisk smitthärd i rummet. Något som hen gör ändå men utan kontroll. På så vis kan man diskutera empatins makt ur ett ganska mekaniskt synsätt som förmodligen snart urartar. Det bästa vore om läraren verkligen vill ha ett leende på läpparna. Tankens kraft är en sak men kroppens kraft på tanken är en annan. Jag läste om en studie där man bad deprimerade

¹²² Svenaesus, 2018.

¹²³ Ibid.

¹²⁴ Kris McDaniel, Edith Stein, On the Problem of Empathy, *Oxfordscholarship*. Tillgänglig: <https://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199928903.001.0001/acprof-9780199928903-chapter-8>

¹²⁵ Fredrik Svenaesus, Autonomi och empati: två missbrukade och missförstådda ideal, *Omtankar: Praktisk kunskap i äldreomsorg*, red. Lotte Alsterdal, Huddinge, Södertörns högskola, s. 194-219, 2011, s. 205.

människor att stoppa en penna på bredden i munnen under en viss tid per dag.¹²⁶ Detta för att man då lurar kroppen att ansiktet log. Vissa rapporterade att de kände sig mindre nedstämda efter en tid. Detta för tankarna tillbaka till William James som redan nämns och dennes teori om att kroppens reaktioner styr känslorna.¹²⁷ Empati handlar inte bara om att kunna se den andre och känna med den andre utan att även kunna handla rätt i situationen för att underlätta för den andre. Detta är fas tre. Däremellan har vi fas två som kan förklaras som medkänsla eller en ögonblicklig sympati.

Exempel på att känna in den andre

Mina starkaste minnen av att vara en medmänniska har jag från den tid då jag jobbade som mentalskötare vid en stängd psykiatrisk sjukhusavdelning i Sverige. Vid en avdelning för människor som antingen var psykotiska eller höll på att gå in i psykosen, bipolära och då i sitt maniska tillstånd eller anorektiker med fara för sitt liv på grund av undernäring. Flera av patienterna behövde då vakas över varför man aldrig lämnade dem ensamma. Till en början hade jag väldigt svårt att koppla av. Jag var den som skulle komma med lugnet på något vis. Försöka agera naturligt, som att det inte var konstigt att jag hela tiden höll mig nära personen. Skulle jag underhålla dem, skulle jag försöka få dem att prata, skulle jag vidröra dem. Jag fick lön och ville göra skäl för den ekonomiska ersättningen. En dag nämnde jag detta problem för en äldre erfaren sjuksköterska som då sa till mig: ”Marie, du behöver bara finnas där, det är allt. Du gör tillräckligt genom att bara vara i närheten av personen.” Efter det samtalet så lugnade jag ner mina ambitioner att vara duktig och få igång patienten på något vis. Jag insåg att jag snarare stressade eller irriterade personen. Människan framför mig blev också lugnare i takt med att jag fann ro. Det räcker att bara vara med den andre men att låta den andre vara den som bestämmer stämning och puls. Att vara en följeslagare.

Svårt att behålla empatin

Ulla Holm, empatiforskare och professor emeritus, hänvisar till en studie över läkarstudenters attityder och värderingar avseende empati. Under kirurgterminen till skillnad från medicinterminen blev studenterna mer cyniska och intoleranta. ”Den minskade toleransen mot mångtydighet kan spegla en allmän önskan hos kirurger om väldefinierade och okomplicerade sätt att möta kliniska situationer.”¹²⁸ Att befinna sig i ett tillstånd av tvivel och tvetydigheter är svårt

¹²⁶ Ulf Dimberg, *Ansikte mot ansikte: Omedveten kommunikation med emotionella signaler, Sinnen, signaler och tolkningar av verkligheten.*, Acta, Kunl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhället i Göteborg, 2007, s. 105-117.

¹²⁷ William James,

¹²⁸ Ulla Holm, *Det räcker inte att vara snäll, Förhållningssätt, empati och psykologiska strategier hos läkare och andra professionella hjälpare*, Natur och kultur, 1998.

att acceptera, varför vi tenderar att förenkla en komplex verklighet för att förstå den, och känna att man kontrollerar åtminstone sig själv och ens närmaste framtid.

Apati som begrepp kommer av grekiska och innebär att några sinnesrörelser inte uppstår. Något som skulle kunna tolkas som värre än Veroniques känslösvall. Var jag möjligen apatisk gentemot hunden? Efter att jag upplevde stor och intensiv sorg i 11-årsåldern efter att min katt avlivades har jag nog aldrig återhämtat mig, gulp! Detta får inte mer utrymme än så i denna essä men kan delvis förklara min antipati för Veroniques prioriteringar. Eller så kan jag hänvisa mitt sinnestillstånd för hunden i fråga vid en stoisk sedlig apati då jag inte kontrollerades av mina känslor. Detta rimmar dock illa med tanke på den rädsla jag känner för hundar och som dessvärre styr mitt beteende.

Skådespelaren och teaterns empatiska process

När jag tänker på empati så erinrar jag mig förutom arbetet som mentalskötare även all skådespelarträning jag gått igenom och all min dramaundervisning som bygger på att öva upp sina sinnen, att vara nyfiken och att lyssna in. Känsligheten via sinnen kopplar jag till den affektiva empatin och att lyssna kopplar jag till den kognitiva empatin. Nyfikenheten hamnar mitt emellan som en drivkraft. Tillsammans blir dessa förmågan att känna in en annan varelse och uppleva det den andre upplever där och då. Det finns dock en utväg ut ur ens egna upplevelse som kommer av den andres erfarenhet. Man kan ta sig ur känslan genom att påkalla sig en annan rörelse i sitt inre, så att man hittar tillbaka till det känslotillstånd man själv hade innan man nästan sammanflätades med den andres upplevelse. Man avleder sig själv. Så som när ett litet barn hör ett annat litet barn gråta och därför själv uttrycker samma ansiktsmin som om den gråter, (det börjar rycka i mungiporna och pannan rynkar sig) och ibland även själv börjar gråta. Detta kan avledas med försäkringen om att det inte är något farligt. Föräldern börjar redan då med det lilla barnet att vädja till dess logiska tankeförmåga. Det handlar också om att förstå sin egen kropp i världen och att den kroppen är intakt då jag varseblir en annan människas situation. Jag förstår men jag drabbas inte avseende energiåtgång.

Konstantin Stanislavskij (1863–1938) utvecklade sina erfarenheter som pedagog. Av eftervärlden hänvisar man till metoden. Som ett exempel kan nämnas ”the magic if” för att på ett övertygande sätt gestalta en annan människa på scen.¹²⁹ Att föreställa sig detta ’om’ eller ’utifall att’ för att tolka karaktärens handlingsförlopp utanför själva ramberättelsen berikar rolltolkningen. I denna process använder jag mig av min egen erfarenhet för att leva mig in i den

¹²⁹ Sonia Moore, *The Stanislavski system – The professional training of an actor*. A Penguin book; Drama, 1987, s. 25.

tänkta situationen. Att fantisera kring dessa 'om' eller 'utifall att' ger mer inlevelse och levandegör rollen. Att däremot varje dag upprepa ett känslotillstånd och uppleva det som om det var verkligt här och nu skulle ta för mycket energi av skådespelaren. Stanislavskij utvecklade därför en praxis som inom andra discipliner, så som psykologin, kom att beskrivas som empatins förgreningar i individen, vilket skulle kunna förstås genom Steins modell för empati. Att man lyckats ta sig igenom de tre steg som Stein talar om och också i de båda förgreningarna. Då tar man sig ur själva känslostormen och kan på något vis aktivera och inaktivera dessa. Det är en skådespelares skicklighet att ha tillgång till sina känslor som om de ägde rum, men med vetskapen om att de inte är drabbande för den egna kroppen och sinnelaget.

Många drama/teaterpedagoger beskriver sin praxis av övningar och exempel som formats till en modell, med hänvisning till lämplig teori. Augusto Boal (1931–2009) är känd för ”De förtrycktas teater”. I det empatiska sammanhanget talar han om metaxis som betecknar ett tillstånd av fullständig tillhörighet som sker samtidigt. En tillhörighet till två olika självständiga världar: bilden av verkligheten och verkligheten i bilden.¹³⁰ Användningen av metaxis möjliggör för deltagaren att röra sig in och ut ur historien, att leva i karaktärerna samt kritiskt kommentera stereotyper, värderingar, och de etiska dilemman som berättelsen skapar och vidmakthåller. Det är ett sätt att påverkas men också ett sätt att kunna påverka. Metaxis är det grekiska ord som användes av Platon i *Symposium*, för att beskriva tillståndet mellan ting, mellanrummets vara, som en strukturell egenskap av människans villkor genom Diotima som enligt Sokrates var dennes lärare i kärlekens konst.¹³¹ Ett annat uttryck för denna pågående process har kommit att kallas för estetisk fördubbling.¹³² Både Boal och Gadamer menar att vår varseblivning av tidigare erfarenheter innan mötet i nuet också format oss till att uppfatta verkligheten på vårt egna sätt.

Något som tangerar empati är det som hermeneutiken hänvisar till som att försätta sig i den andres situation. Det handlar om ett samförstånd bortom en distanserad förståelse av den andre. Detta förtydligar Svenaeus då han redogör för Steins empatimodell och de olika stegen. Det första steget handlar om att varsebli. Det är rent perceptuellt och involverar alla sinnen och dessutom med hjälp av spegel- och spindelneuronerna.

¹³⁰ John O'Toole hänvisar till Augusto Boal, *The Process of Drama – Negotiating art and meaning*, Routledge, London, s. 13. 1993.

¹³¹ Platon, *Symposium*, s. 79. Tillgänglig: <http://www.bard.edu/library/arendt/pdfs/Plato-Symposium.pdf>

¹³² Eva Hallgren, *Ledtrådar till estetiskt engagemang i processdrama - Samspel i roll i en fiktiv verksamhet*, Doktorsavhandling, Stockholms universitet, 2018.

Att lämna plats för den andre

I mötet med den andre kan man se på kroppshållningen, på ansiktsuttrycket, på kraften i rörelserna och inte minst höra den andres röst. Detta sker omgående och därmed snabbare än tankens tidsåtgång för att formulera något abstrakt utifrån det perceptuellt konkreta. Det är detta som är den affektiva empatin. I det andra steget eller fasen så tolkar jag den andre med hjälp av min inlevelseförmåga antingen på ett omedvetet eller medvetet sätt. Jag känner med den andre vilket måste betraktas som medkänsla och därmed sympati eller i en patologisk människa antipati. Möjligen att antipatin kommer först i det tredje steget som är det viktigaste för att använda sig av empati som ett toleransens redskap. Det är denna fas som Stein benämnde hög till skillnad från den första som är att betrakta som en låg nivå av empati då den anses vara reflexmässig eller automatisk, som en gäspning. Det är i den tredje nivån som inlevelsen med hjälp av både sinnliga och kognitiva rörelser i människan stödjer varandra för en förhoppningsvis balanserad reflektion. Denna process bygger på att jag som känner empati är väl medveten, förhoppningsvis på ett rotat nästan omedvetet plan, om att jag är jag och den andre är en annan. Jag töms inte på energi då jag inser när jag reflekterar och lever mig in i den andre att jag egentligen är maktlös inför den andres upplevelser då jag egentligen inte upplever detsamma. Det blir ingen sammanblandning. Detta kräver som jag tolkar det en plats eller ett utrymme i ens inre för dessa processer av det som fenomenologin eftersträvar. Att jag är tom inför det som sker i situationen så att jag kan fylla det med just endast det som sker här och nu och inte ta till stereotyper eller fördomar som inte har någon grund i sammanhanget.

Kommunikation bortom ord och bortom sig själv – att distansera sig

Hur man kommunicerar med den andre oavsett om det är glädje eller sorg kan ske på många olika sätt men framför allt handlar det om att det är den andre som har huvudrollen. Om jag själv då inte mår bra uppstår problem inte bara med min egen hälsa men också hur jag lever mig in i den andre som jag har framför mig.

Ett sätt att kommunicera bortom det uppenbara är genom humor. Det knyter an till ett av de fyra begreppen för humanism som Gadamer argumenterar för. Han hänvisar till Shaftesbury (1671–1713) en brittisk filosof.¹³³ Denne såg humor som ”sinnet för det gemensamma bästa, men också kärlek till församlingen eller samhället, naturlig tillgivenhet...”¹³⁴ Även Erasmus förhåller sig till humor och uttrycker att toleransens syster är humorn.¹³⁵ Humor kräver den distans som även god smak och empati kräver från självet. Att inse att jag är beroende av

¹³³ Anthony Ashley Cooper, 3:e earl av Shaftesbury.

¹³⁴ Gadamer Sanning och metod, s. 40.

¹³⁵ Burton, s. 78.

andra och att jag kan distansera mig till mig själv så som även krävs för den goda smakens skull. Humor är svårt att översätta mellan olika kulturer och man skrattar sällan åt allt för specifika skämt, då de kräver en förkunskap som är gemensam för de inblandade. Humorn lämnar något åt åhöraren att dra slutsats kring. Humor är ofta tvetydig. I en doktorsavhandling om skrattet skriver Hans Lindström om Erasmus tvetydighet *I Dårarnas lov*. Huvudpersonen Stultitia, som är dårskapen personifierad, uttrycker att de enda som talar sanning är dårarna. Erasmus genom Stultitia kommer fram till att då det endast är dårarna som talar sanning måste man ända anta att dårar inte är några sanningssägare, varför man inte kan finna sanning hos någon, eller lite sanning hos var och en. Lindström citerar Walter Kaiser *Dårskapens lov* som svar på frågan hur vi vet vad Erasmus egentligen menar.¹³⁶

He means neither one nor the other, but both, and more than both. One cannot reduce Erasmian irony, any more than one can Socratic irony, to a simple formula. Folly is foolish and Folly is wise, but the head of Janus is greater than both his faces. One might indeed propound as a general theory the fact that the highest tropes operate on a formula of one plus one equals three.

Att acceptera något som tvetydligt tycks svårt inte bara för mig utan för många andra. Jag vill veta. Jag vill ha ett svar. Att detta svar inte går att fånga in, att jag måste leva med en ovisshet tar på mina krafter. Så som Holms studie av läkarna visade att läkarna hade svårt att förhålla sig till ovissheten. Skämt kan vara mycket tvetydiga, varför vissa inte alls kanske förstår poängen medan andra tycks fånga essensen, varpå skrattgroparna framträder allt tydligare. Humor kommunicerar bortom orden. Att ha sinne för humor är ett vardagligt uttryck. Det är något outtalat i ett skämt, något som förväntas av den andre att själv förstå med hjälp av sin egen inlevelseförmåga. Så om ett skämt inte lyckas kan det bero på att man inte har gemensamma erfarenheter.

Veronique och hundarna del 2

Dagen därpå är Erasmus+ gruppen på väg till en kyrka med gamla anor. Den kommer att öppnas just för oss för man vill visa dess kulturella kraft och gamla anor för Erasmusgästerna. Det är en dag fylld med dagg i det djupgröna gräset. Kyrkans tomt är kringgärdad av en skulpturpark som bär spår av en tid präglad av en mastodontmålinriktning från forna öststatsblock. Skulpturerna ser övergivna ut, de är av betong. Mossa och luftföroreningars partiklar har börjat göra sig hemmastadda på den gråa ytan och då särskilt i skarpa konturer. Detta förstärker uttrycket i de konstnärliga gestalterna. Det får mig att tänka på Picassos verk i trädgården som

¹³⁶ Hans Lindström hänvisar till Weber Rakes Rogues s. 28, *Skratten åt världen i litteraturen*, Carlssons förlag, 1993, s. 116.

tycks igenvuxen till höger om Moderna museet på Skeppsholmen i Stockholm. En pust av hemlängtan kommer över mig, jag sträcker på ryggen och viftar iväg den.

Vi kliver ur minibussen. Då kommer det hundar springandes från alla håll likt en levande solfjäder som viker ut sig över den fuktiga asfalten framför oss med epicentrum precis vid trappstegen där vi ska gå ur bussen. De är av alla modegenrer. En lång ranglig rysk varghund. Små studsande strävhariga gatukorsningar. En lommande lugn labradorliknande lufs. Jyckarna tycks vänliga och avvaktande. Vi ställer upp oss för ett gruppfoto.

Så plötsligt breder Veronique ut sin servett med smulor och en köttbit från lunchen. Då blir det liv på flocken. Jag tänker att nu, nu snart börjar de morra och klösa bukarna ur varandra så att tarmar och andra inälvor flyter ut i asfalten. Inget händer, de samsas som det verkar och när det är slut sprider de sig för att punktmarkera var och en av oss andra; de tycks tro att kanske även vi har något ätbart med oss till dem. Jag intalar mig själv att hålla mig lugn. Inte flacka med blicken. Sansa dig Marie, säger jag till mig själv, de kan ju lukta sig till rädsla har jag alltid fått höra. Andas djupt, in genom näsan, släpp ut luften sakta och försiktigt, nästan arrogant genom munnen. Jag gör som jag lärt mig i bilkörning och ridning: jag siktar min blick långt bort i horisontlinjen mitt framför mig, jag ser grinden, jag ser ytterligare en grind och så skymtar jag en kyrka. Mitt synfält ser bara suddiga gestalter i ögonvrån, fokus är nu på kyrkvalvet som leder till kyrkan. Jag går lugnt och sansat och håller mig nära min käcka kollega Tingeling som älskar allt utan rädsla för konsekvenser. Hon skrattar och gullar med den hund som närmar sig henne. De förstår varandra och hunden viker av då inga smulor går att finna. Jag försöker smälta in i hennes person så att hundarna ska ta oss för en individ. Det tycks lyckas för jag slipper kommunicera med någon hund.

Vi går genom de båda grindarna och närmar oss kyrkan. En av värdarna för själva resan, en lärare kommer emot oss. Han har en stor nyckel i handen. Han ser glad ut. Han ska få visa oss långväga gäster kyrkans insida. Han har fått låna nyckeln av en nunna eller kanske diakonissa, min okunskap när det gäller kyrkfolk gör mig generad. Han öppnar kyrkportarna för oss och vi stiger alla in. Mellan benen på oss smiter också några hundar in. De som bor i trakten, tre personer från skolan vi besöker, blir nervösa och börjar genast jaga hundarna för att de ska ut ur kyrkan. Vi andra blir begeistrade av prakten, börjar ta bilder av interiören, försöker ignorera hundarna och jakten på desamma. Vi är på jakt efter schysta snapshots att dela på Snapchat. Så hör vi ett djuriskt vrål. Det kommer från kvinnan som lånat ut nyckeln. Hon har en trädgren i handen och hon jagar ut hundarna väldigt mycket mer effektivt än vi andra. På något sätt har hennes energi och utspel fått stopp på oss andra. Vi tar oss ut. Då när hon ska låsa porten kommer en hund nära henne i hopp om att kunna smita in igen. Hon piskar

hunden över ryggen, varpå den gnyr, hukar sig och drar iväg. Så låser hon klart porten och vänder sig långsamt mot oss. Hon är behärskad om än upprörd och frågar oss om vi skulle släppa in hundar i våra kyrkor där vi kommer ifrån. Ingen svarar, alla mumlar och drar sig tillbaka. Kvinnan försvinner muttrandes där hon kom ifrån bakom en Green häck. En grupp samlar sig kring Veronique som gråter hejdlöst. - Varför gråter du? undrar jag.

- Men Marie såg du inte, hon misshandlade hunden.

- Va! Nej hon tillrättavisade hunden, svarar jag upprört, eller nästan förbannat.

Veronique hulkar och axlarna far upp och ner. Hon vänder sig bort från mig och får tröst av några andra. Återigen avviker jag från konflikten, jag drar mig tillbaka till bussen. Hundarna är putsväck. Jag är arg. Jag har ingen ordning på mina tankar men jag känner att något gnisslar obehagligt inom mig. Framför allt eftersom de rumänska gästerna ber om ursäkt för kyrkqvinnans utspel. De tycks skämmas över hur hon löste situationen. Jag känner mig besvärad av att de skäms. Det var väl ändå vi gäster som borde skämmas. Vi har inte respekterat reglerna som gäller för en kyrkovistelse både här och förmodligen i våra hemländer. Varför tolererar de vårt klumpiga intrång? Är det äkta eller håller de bara god min? Är det kanske det som är tolerans, att hålla god min och härda ut för att sedan lägga det bakom sig för att gå vidare i livet.

Ovan gestaltning är ett utmärkt exempel på skillnaden mellan hög och låg empati. Rumänerna hamnade mellan sin vardagstillvaro och de gäster de hade, som kom och gjorde en visit för att kanske aldrig mer komma tillbaka. De valde att förhålla sig näst intill apatiska inför hundincidenten för att kunna vara solidariska med gruppen och förmodligen på bekostnad av relationen till det lokala kulturarvet och den bestämda kvinnan. Det var inte någon känslomässig uppfattning utan snarare ett pliktbaserat beslut. Veronique lät sina känslor överskölja henne som om det kanske snarare handlade om henne själv och en nära vän som blev slagen. Eller om det är så att hon i grunden anser att alla verkligen har lika rätt till allt. Att religionens seder och bruk inte kan hävdas i denna situation. Frågan är om hon är lika frikostig med sitt eget hem. Jag undrar om hon släpper in kringstrykande hundar där. Hon blev ett med hunden utan hundens medvetna inblandning. Hennes empatiska förmåga var uppenbar men för att anknyta till Steins modell så kom hon inte vidare från steg två till steg tre. Empatin tycktes underutvecklad och hon verkar ha fastnat i ett känslösvall som tog över hennes självreflektion och det viktigaste för henne var att en hund kanske led av ett piskrapp. Hennes medlidande med hunden fick henne i affekt i form av en gråtattack. Själv kände jag medkänsla och empati med kvinnan som gjort bort sig framför oss. Hon blev ju väldigt arg. I mina ögon omotiverat arg, men så är jag inte katolik heller och har ingen aning om vad det innebar att vi låtit ett i hennes ögon smutsigt djur

beträda det hon håller heligt. Jag tycker inte att våld är den metod man ska välja för att lösa en situation. Jag tror inte kvinnan slog hunden för att straffa den utan för att skrämma iväg den så att den inte åter smet in i kyrkan. Kanske hade den fått vittring på några gamla relikers kvarlevor som den gärna ville gnaga på. Veronique, rumänerna, den bestämda kvinnan och jag själv genomgick olika nivåer och faser i den empatiska processen. Det som inte syntes på mig var att jag kände antipati gentemot Veronique men inte i samma grad som den bestämda kvinnan som även hon höll sig kvar i empatins steg ett i form av ett känslösvall och utåtagerande för att sedan känna antipati för Veronique och oss andra som släppt in hunden i kyrkan.

Toledo, ännu en Erasmus+ resa

Den spanska staden Toledo inleds med samma bokstäver som ordet tolerans, kanske en långsökt koppling, men den håller sig kvar i mig som en tänkvärd pusselbit i bilden av begreppet som sammanfattas i ordet tolerans. Det etymologiska perspektivet kan bli en del av bilden av tolerans som jag håller på att undersöka. Etymologiskt så har staden Toledos namn keltiskt ursprung från ordet 'tol' som betyder kulle. Om man tänker sig att man sitter på en kulle och ser över situationen så får man en helt annan överblick. Så som Voltaire uttryckte toleransens innebörd: att ha överseende med den andre. Man kan fråga sig om det keltiska ursprunget i Toledo är samma rot som i tolerans och i så fall bärande eller stödjande på något vis. Nej det är det ju inte. Det finns ingen logisk bäring bakåt i något språkligt annat än det mina fria associationer har förelagt mig, och de blir kvar som en flytande bild i mitt inre. Är de då bara svammel eller kan de få en bäring i och med att jag skriver ner det/dem. Kopplingarna som sker snabbare än intuitionen, eller var det att gå för långt kanske, hur lång tid tar en intuitiv handling att förbereda sig inne i kroppen på mig och utan mitt explicita medvetandes inblandning. Det fascinerar mig, likt det poeten och psykologen UKON behandlar i sin bok *Glömskans bibliotek*.¹³⁷ Att associationer över ords läte eller konstruktion har en betydelse även om det inte är den gängse etymologiska. UKON hänvisar till Sokrates i Platons dialog *Kartylos* ”att han tycker om när ’namnen är så lika tingen som möjligt’.¹³⁸ Kan det vara så att jag delar min association med andra och att det i så fall blir mer intressant att undersöka. Det visar sig att andra gjort samma koppling. Ett förlag i Tyskland som jobbar med översättningar och fokuserar på det mångfasetterade har valt namnet Toledo-program, vilket inte har någon koppling till staden Toledo att göra men

¹³⁷ Ulf Karl Olov Nilsson, *Glömskans bibliotek - en essä om demens, vansinne och litteratur*, Norstedts, 2016.

¹³⁸ *Ibid.*, s. 86.

väl med dess historik.¹³⁹ Likaså finns det ett projekt som drivs av Uppsala universitet som handlar om tolerans och som kort och gott går under namnet Toledo.¹⁴⁰ Det betyder att min association inte längre är långsökt eller allt för intern eller spekulativ. Med hjälp av sökningen ”tolerance toledo” på Google fick min association bärning och angelägenhet. Staden Toledo är med och skapar bilden av vad ett tolerant samhälle i historien har varit.

Jag och min kollega Tintin sitter längst fram för vi kom på bussen först och kunde välja sittplatser. Vi sitter bakom busschauffören och snett framför oss intar dagens guide sin position. Under resans gång till Toledo från Madrid kommer hennes arena att minska mer och mer, varefter passagerarna antingen nickar till eller somnar in med tappade käkar och gapande munnar: till sist vänder hon sig direkt till mig och Tintin. Hon är en förträfflig guide, det hon berättar gör intryck på oss. ”Visste ni att om det står en cypress om sidan av grinden så finns det mat att hämta, finns det däremot en cypress på vardera sidan om grinden så kunde man även hoppas på att få någonstans att sova under natten.” Hon återkommer ofta till att Toledo var den stad där man levde sida vid sida oavsett om man var jude, kristen eller muslim. De fick det att fungera ända till korsfararna kom och inte längre tolererade annan religion än den katolska. På bussen har vi både muslimer, judar, kristna och ateister men de sover bort hennes historiska berättelse, varför? Resan hit tog tid. Europa är stort, det kan vara ren trötthet då vi är på resande fot.

Vi kommer fram till Toledo som ligger på en kulle. Man har installerat en vansinnigt lång rulltrappa mitt i den medeltida staden för att turister ska orka sig upp till de centrala delarna av Toledo. Vi ska besöka ett underverk som bland annat är känt för målningar av El Greco, vilket han kom att kallas för att han var från Grekland. Hans måleri är nytt för tiden. Det är vågat, det bär på ett ansvar hos konstnären av att ha bestämt sig för vad som är väsentligt i ett uttryck eller en gestalt.

Bild 6. Vy av staden Toledo av El Greco, 1600.

¹³⁹ http://www.toledo-programm.de/en/ueber_uns?367b2335519283ca771d94e6aa662d7a=irmkcano9oubcmoqcbq9742ls6

¹⁴⁰ Uppsala universitet, <http://toledo.statsvet.uu.se/>

Även om det fanns olika religioner i staden Toledo så var det inte några som ville byta sida till de andra religionerna, men det fanns inte heller något behov av att attackera och förintna de som tyckte annorlunda. På detta sätt manifesterar sig en icke-handling som det toleranta agerandet menar Palmer i sitt anförande om Gadamer och kopplingen till tolerans, vilket jag kommer till längre fram.¹⁴¹

Kunskapskrav i ett demokratiskt fritt samhälle

Erasmus gör en poäng av att tolerans rimmar på distans. Genom att distansera sig får man ett nytt perspektiv till det som drabbar ens perception. Det är också det som kännetecknar utvecklad empati. I den tredje fasen av empatimodellen kan fronesisförmågan komma till hjälp för att urskilja vad som är skäligt i situationen. Eller att man inte fullständigt absorberas av en fråga eller ett tillstånd och handlar i affekt. En reflektion kräver en viss distans till det som reflekteras.

Reflektion genom konsten

Konst kan fungera som en reflektionsprocess. Murdoch ger konsten en ställföreträdande funktion för det goda ”Konsten är ett slags godhet genom fullmakt.”¹⁴² I och med konstens syfte att skapa det okända eller oförväntade, tränas förmågan att ha varierade och öppna förväntningar, vilket i sin tur kan leda till såväl ett bättre liv för den enskilde som ett mer tolerant samhälle. Att vara rädd för det okända eller fast i trånga mönster har visat sig vara en viktig aspekt i t.ex. främlingsfientlighet och kulturell protektionism.¹⁴³ I Märtha Anderssons avhandling om multimodala läroprocesser, det vill säga olika uttryckssätt som metod för lärande, beskriver hon om vår livsberättelse och hur den skapas i vårt vardagliga liv ”genom självreflektion och i kommunikation med andra.”¹⁴⁴ Andersson hänvisar till Scott som menar att min framställan av världen och mig själv visar sig i de berättelser jag skapar med andra och väljer att kommunicera.

Tankeförmåga utvecklas i leken och är nödvändig för tolerans

Boyd och Gadamers definitioner av lekens syfte påminner om varandra. De pekar på leken som något som utvecklar den abstrakta tankeförmågan hos individen som en sidoeffekt. Man

¹⁴¹ Palmer, s. 5.

¹⁴² Murdoch, s 103.

¹⁴³ Ketil Thorgersen, Estetik tack! Estetisk kommunikation och konsten att lära. I: von Schantz, U., Thorgersen, K. and Lidén, A. (red.) *De estetiska ämnenas didaktik Utmaningar, processer och protester*. Pp. 3–23. Stockholm: Stockholm University Press, 2018, s. 17.

¹⁴⁴ Märtha Andersson, *Berättandets möjligheter, Multimodala berättelser och estetiska läroprocesser*, Avhandling, Luleå tekniska universitet, Institutionen för konst, kommunikation och lärande Avdelningen för pedagogik språk och ämnesdidaktik, 2014, Luleå, s. 30.

ska inte betrakta leken som en metod för att uppnå något annat. Leken i sig är målet. Leken är universell. Många lekar påminner dessutom om varandra och förekommer över hela världen och i olika kulturer. Om man leker så uppstår förståelse av erfarenheter som därpå kan abstraheras till begrepp. Skulle man däremot utgå från ett abstrakt begrepp för att uppnå förståelse för det så skulle det handla om ett konstruerat uppbyggt fenomen som inte har bäring i individen som ska förstå det, eftersom individen inte har erfarenhet av det med sina sinnen och sin levda kropp. Det som äger rum inne i individen förmedlas genom leken så att de andra i leken kan uppleva meningen med vad det representerar. Boyd som har engelska som kommunikationsspråk och Gadamer vars första språk är tyska måste till att börja med göra en definitionsskillnad inom begreppet 'spiel' och 'play' för att passa andra syften än det som vi på svenska redan kan urskilja med hjälp av lek som skiljer sig från spel. En lek är lustfylld. Du kan inte tvinga någon till att leka, inte heller till kärlek. Spontanitet är ett nyckelbegrepp för leken. Spel däremot kan handla om att traggla på ett instrument för att bli bättre eller att spela något som har tydliga regler. Lek och även vissa spel bygger på ömsesidiga överenskommelser. När leken är slut till skillnad från spelet så försvinner dessa överenskommelser och oavsett om man var vinnare eller förlorare i leken så är det helt egalt utanför leken.

Gadamer utgår från estetiska upplevelser när han begripliggör 'spiel'. Han menar att det inte handlar om "fri subjektivitet hos den som tar del i spelet utan om själva konstverkets sätt att vara."¹⁴⁵ Det är leken i sig som är det väsentliga. Bara att en individ förstår att leka är som en filosofisk existens. Gadamer och Boyd förtydligar att leken alltid är artificiell eller en imitation, den är parallell till det verkliga livet, arbetet, mödan och besvären. Lekens spelregler måste accepteras och utfallet måste tolereras. Det är nödvändigt att det bygger på en ömsesidig överenskommelse och att det är frivilligt.

Dialog är grundläggande för tolerans

Palmer sammanfattar Gadamers toleransarbete inom hermeneutiken med några grundläggande utgångslägen som bygger på dialog och som måste finnas för att vi ska kunna nå bortom krav på tolerans där ett samhälle snarare bygger på rättvisa.

Tolerans borde inte behövas, man borde inte behöva tolerera utan alla människor ska respekteras. När jag jämför Boyds lek teori med Gadamers förutsättningar för en dialog så ser jag många likheter och det blir ett fynd för mig i denna essä. Aldrig tidigare har jag sett dessa likheter.

¹⁴⁵ Gadamer, 1997, s.79.

Dessa sammanfaller med de aspekter Boyd definierar att en integrerad grupp består av. Boyd talar om den integrerade gruppens metod och Gadamer beskriver metoden för en sann dialog. När Davies tecknar humanismens betydelse i historien så placerar han Erasmus i en liberal humanism som bygger på dialog.¹⁴⁶ Först måste den gemensamma överenskommelsen förstås. Därpå måste man förhålla sig välvillig till den andre i en sokratisk anda. Man måste ha en öppenhet som möjliggör att den andre faktiskt kan ha rätt. Men innan man börjar kommunicera sina meningsskiljaktigheter så ska man framhäva och förtydliga det man har gemensamt. Dialogen bygger på respekt och tolerans. Likaså tar man i beaktande traditioner och fördomar. Dessa måste inte vara negativa. Däremot behöver de vädras och komma upp till ytan. Gadamer menar att fördomar kommer från något och har någon typ av bäring och att detta något måste kommuniceras. Boyd talar om lekbeteende och att genom leken visar fördomarna sig. Välviligheten måste finnas och i ett sådant klimat kan fördomar tas upp och bli motbevisade. Alla dessa aspekter är nödvändiga i en lek såväl som i ett medlande mellan två olika nationer. I en lek blir det väldigt tydligt om man inte efterföljer dessa aspekter för då förlorar leken bäring. Om vi inte håller oss till reglerna i en lek korrumpas fort handlandet och allt förlorar mening och motivation. Vem vill leka kull om inte den som blir kullad accepterar att det är den som nu ska jaga de andra för att kulla? Det finns en inbyggd rättvisa och likaså ett konkurrensmoment i många lekar. Dessa är där för att göra leken angelägen och lustfylld. När leken däremot är över är det ointressant vem som vann eller vem som förlorade. Lekens spänningmoment hör till leken och finns där för lekens skull och fyller ingen annan funktion än det som är inbyggt i leken för tillfället. Däremot är leken transformerande, hävdar Boyd avseende de erfarenheter man gör i leken som kommer till användning för individen i samhället.¹⁴⁷

I Erasmusgruppen är vi en sammansatt grupp av personer, plötsligt mitt i en händelse så dyker Veronique upp och ska improvisera. Någon dialog förekommer inte. Det är hon och hunden. Att hon har fokus på något annat, det kan jag tolerera men att hon ska göra det till det centrala för oss alla vad gäller den här erfarenheten, går inte att acceptera. Att acceptera eller att tolerera skiljer sig åt. Tolerans är första steget mot acceptans. Acceptera betyder att ta emot, att införliva, inte att lyda. Det handlar om att orka med att det inte är som jag vill att det ska

¹⁴⁶ Tony Davies, s. 54.

¹⁴⁷ Neva Boyd, "The Theory of Play", *Play and Game Theory in Group Work, a Collection of Papers by Neva Leona Boyd*, ed. Paul Simon, The Jane Addams Graduate School of Social Work at The University of Illinois at Chicago Circle, 1971, s. 73-139.

vara här och nu och att då inte försöka förändra det utan genomleva det. Så först tolererar jag något utan att för den skull införliva det som sker.

Kan det vara så att tolerans är den första nivån i Steins empatimodell och att acceptans är den mellanliggande och respekt är den tredje fasen i det mellanmännsliga.

Tolerans har en intervall. Inom den kan det finnas variationer. Att lära sig ett nytt språk inbegriper både tolerans och acceptans, man måste sluta kämpa emot. Jag måste uttala det nya rätt för att kommunicera. Så jag måste öva, våga överlämna mig till det nya. En kamp mellan prestige och nyttan av det nya. Kommunikationen har en punkt, en gräns där man inte kan acceptera mer än man kan förstå annars så bryts kommunikationen. Jag vill inte tolerera Veroniques improvisation eftersom hon går utanför gruppens intention, som handlar om att tolerera varandras situation. Vi var gäster. Här kan man hävda Poppers syn på toleransens gräns eller Aristoteles tanke att alla dygder har ett motsatsförhållande som är minst lika väsentligt. Så för att värna tolerans blir jag här intolerant mot Veronique. Hon har, i mina ögon, brutit den tysta överenskommelsen. Hur mycket man kan bryta den beror på hur mycket toleransreserv det finns hos människan som utsätts för provokationen.

Om man inte har tolerans så klarar man inte avbrott. Olika deltagare i en grupp borde vara en vinst rent principiellt men om man inte har en gnutta tolerans så hinner man inte lära känna dessa människor. Vi kanske hade för många aktiviteter som drog oss vidare, vi skulle ha stannat till och lärt känna varandra. Men man måste vara frisinnad. Ett nytt land möter oss och då måste vi se det med klara öppna ögon.

Analys av nobelstatyernas öde

Dramaaktiviteten på Nobelmuseet var en typ av lek med teatrala uttryck. Jag och min dramakollega Tingeling resonerade som så att om man nu vill representera Obama men har en annan hudfärg då får man anstränga sig. Inte vara rädd för ansiktskladd utan stå ut med att få hela sitt huvud täckt med hudkrämer och ansiktsfärg och dessutom täckas med en peruk. Vi hade en elev som tyckte det lät för jobbigt varpå han valde att vara Jimmy Carter istället. Skulle vi gå på organisatören fröken Greens linje så skulle vi inte kunna ha några mörkhyade nobelpristagare såvida vi inte har några mörkhyade elever. Det känns oriktigt för oss. Inte bara för att det handlar om ämnet drama och teater utan för att det inte är hållbart i längden att förhålla sig så kategoriskt till ett fenomen i historien och tolka andra händelser som liknande då de inte på något vis har samma intention eller uttryck för den delen. Vi vill hylla förebilder och då spelar

väl inte hudfärg någon roll? Exakt, sa en av besökarna; eleverna kan tolka karaktärerna bortom hudfärg. Nu är det inte så att man tolkar karaktärerna utifrån hudfärg utan man försöker likna karaktärerna så mycket som möjligt. Vi såg det som en fin övning där man använder sig av smink för att likna någon utseendemässigt men som man beundrar och hedrar för dess inre kvaliteter. Hur kan detta anses intolerant? För att försvara vårt arbete med eleverna som fick gestalta vem de ville så länge som det byggde på ett respektfullt framförande använder jag mig av Hanafis exempel av västvärldens framskapade bild som en karikatyr. Eleverna gestaltade specifika exempel av levande människor. Det rörde sig aldrig om stereotypa förebilder utan om en specifik människa varför det inte kan anses som rasistiskt och hänvisas till som 'blackface' enligt mig. Däremot kan man fråga sig varför kritik uteblev då en man ville gestalta en kvinna. Har inte kvinnor varit förtryckta historiskt sätt och vore det då inte opassande att en man tar för sig av kvinnorollen genom att ikläda sig hennes kontur och kostym. För oss var det inte något problem eftersom vi välkomnade alla val så länge eleverna hade goda skäl varför de ville gestalta just den personen.

Fröken Green är intolerant mot oss kanske med hänvisning till Poppers typ av intolerans mot praktiker som leder till intolerans. Förmodligen vill hon gott och gör vad hon kan för att undvika den typ av kritik som uppstår om det man gör av någon kan tolkas som 'black face'. Hon hänvisar till historien som om det bara finns en historia och den skall lära oss hur vi ska förhålla oss till problemet även idag. I detta fall en undvikandets mekanism. Är det försvarbart i detta sammanhang? Jag tycker inte det då det lämnar eleverna med en historiebereskrivning som upprepar sig och som inte glider över i en ny historieskrivning som handlar om en svart president i USA. Detta faktum kan uppmärksammas än mer i och med att någon valt att gestalta just Barack Obama.

Analys av EU:s intentioner med den goda praktiken

Tolerans ska genomsyra våra liv enligt EU eftersom de nämner tolerans som en av de viktigaste aspekterna med EU:s gränsöverskridande arbete med nationerna inom gemenskapen EU. Man kan lätt se dessa EU-projekt som jag utgår ifrån i den här essän som en lekfull verksamhet. Att tillsammans med eleverna planera aktiviteter, framställa dokument som representerar i vårt fall Sverige. Finna de billigaste flygbiljetterna och vettiga hotell, ja få det att fungera i verkligheten rent praktiskt om än uppbackat av EU-medel för en autentisk upplevelse. En förhoppning från

EU:s sida kanske är att i görandet, det praktiska så finner människor samförstånd och medmänsklighet. Det är bortom klara linjära tankar. En ömsesidig överenskommelse har uppstått, alla är välvilliga till varandra och en dialog är förutsättningen. Frågan är om lojaliteten för den lilla gruppen också kan expandera och gälla den större gruppen som har flera mindre nationella grupper. En av tankarna med Erasmus+ programmet är att man ska få en känsla av att vara en del av EU, man ska uppmuntra den europeiska dimensionen. Detta tror jag definitivt att man lyckas med. Vi alla delar denna tillhörighet men det gör också att vi svetsas samman och står enade mot alla de andra som befinner sig utanför EU.

När man är ute och reser på skoltid i relationen lärare-elev så hänvisar man sällan till gränsdragna ämneskluster. Eleverna lär sig en hel del utan att koppla det till något särskilt ämne definierat av läroplanen. Eleverna som följer med på skolans Erasmus+ resor skapar ett minne för livet. En resa de alltid kommer att minnas mer eller mindre klart. Dessa minnen är sammanbundna av det episodiska minnet. De minns händelsen likt en dagbok. De har gjort sig en sammanhållen erfarenhet. Huruvida resan och projektet i sig har förändrat dem är säkert svårt att mäta och det finns inte heller något sådant krav från EU:s sida. Däremot är det av intresse att fundera på vilka prestationer som krävs för att en tolerant miljö ska bestå. Märk väl att här utgår jag från individens individuella förutsättning om de lever och verkar i ett varierat sammanhang. Med varierat menar jag olik dem själva och då i olika sammanhang, allt från åsikter till utseende. De lärare som följer med på resorna måste vara tänkta som förebilder för eleverna och eleverna måste känna sig trygga i gruppen.

Valmöjlighet

Vissa saker kan man inte välja, som när man föds, av vem och var någonstans. Att välja identitet däremot är ett val man gör. Frågan är vad det finns för tillgängliga val och om dessa val täcker upp hela identiteten eller om man har olika. Olika själv som ändå samsas inom en harmonisk individ. En varierad blandning av gruppstillhörigheter är viktig för att balansera identiteten. Att utveckla 'miget' genom att låta 'miget' hinna reflektera när omgivningen trycker på så att det överensstämmer med sitt 'jag'. Edith Stein hade många situationer emot sig som inte var grundade på val. Hon var kvinna i början av 1900-talet, hon var judinna i början av 40-talet. Trots detta är hon levande i vår nutidshistoria som ett av Europas skyddshelgon, Teresa Benedicta. Lägg därtill att hon genom sin modell för empati inte förenklade utan förtydligade de skeenden som uppstår då en annan människas yttre påverkar ditt eget inre. En annan av personerna i

denna essä kom att helgonförklaras 400 år efter att han blev av med huvudet, 1935, nämligen Thomas More. Han är idag alla statsmäns och politikernas beskyddare.

Anderssons avhandling om multimodala lärprocesser med fokus på vår egen livsberättelse i vår vardag knyter an till Burtons och andra essäisters återgivande av historiska händelser och fenomen för att kommunicera tidigare livsberättelser.¹⁴⁸ Dessa livsberättelser förändras beroende på situation och sammanhang. Andersson uttrycker att de ”skapas och redigeras i mötet med andra”. Andersson hänvisar till Scott som menar att min framställning av världen och mig själv visar sig i de berättelser jag skapar med andra och väljer att kommunicera.¹⁴⁹ Därför är detta tillvägagångssätt som jag själv använt mig av i den här masteruppsatsen ett sätt att även bemöta exempelvis intoleranta människor. Att låta dem gestalta en livshändelse och vad det är i den som är så svårt att tolerera. Därefter följer en självreflektion som förhoppningsvis förskjuter perspektivet, varpå det är svårare att inte tolerera det jag tidigare inte kunnat acceptera på grund av bristande empati. Återberättandet för sig själv, då jag försöker erinra mig situationen, förändrar förmodligen den allt för enkla känslan av rätt och fel till att bli komplicerat och svårt, att allt för enkelt avfärda som något oacceptabelt. I själva skrivandet sker en progression som är viktig i alla typer av övningar. Denna progression ökar en viss svårighetsgrad så att jag går från en viss nivå av förståelse till en annan och kommer att kunna dra nya slutsatser.

Att bemöta och bedöma

Daniel blir utstirrad av folk på gatan i Inowroclaw, en liten stad i Polen. Daniel kommer från Kenya och han har en mörkbrun hudton. Daniel själv tycks inte ha lagt märke till det. Jag var helt ovetandes tills Axel, en elev från Österrike med en ljusbeige hudton, påpekar det för oss båda.

- Daniel har du märkt att folk stirrar på dig?

- Va, gör de?

- Hur menar du? säger jag.

- Ja men det verkar som om de aldrig har sett en svart människa här.

- Jaså! säger jag och försöker låta naturligt förvånad för att inte hämma Axel, som tydligen lagt märke till något som kanske Daniel inte vill se, och inte jag heller.

- Det ska jag undersöka framöver, för att se om du har rätt Axel.

Vi går vidare mot järnvägsstationen och mycket riktigt tittar folk på Daniel. De tittar nyfiket.

¹⁴⁸ Märtha Andersson, *Berättandets möjligheter, Multimodala berättelser och estetiska lärprocesser*, Avhandling, Luleå tekniska universitet, Institutionen för konst, kommunikation och lärande Avdelningen för pedagogik språk och ämnesdidaktik, 2014, Luleå, s. 30.

¹⁴⁹ Ibid., Andersson citerar Scott, 2004, *Berättelsens praktik och teori*.

- *Ja du har rätt Axel, de tittar verkligen nyfiket, varför tror ni att de gör det?*

- *De har väl aldrig sett en svart förut säger Daniel.*

- *Nej, kanske det, säger jag. Eller så tycker de att du är extra stilig.*

Det hör nämligen till saken att Daniel har fått mycket uppmärksamhet under den här Erasmus+ resan. Han är en vacker ung man med symmetriska ansiktsdrag och rak, stolt hållning med en atletisk kroppsform. Flickorna har tisslat och tasslat och vill gärna sitta bredvid honom på bussen. Daniel gillar läget. Han har bytt sociala plattformsadresser med de flesta.

I det här sammanhanget var det viktigt att inte hyssja bort det som Axel tog upp, att folk stirrade på Daniel, för det gjorde de. Vad hade jag gett för signaler om jag ignorerat det Axel uppmärksammat. Kanske det faktum att vi ser olika ut och att det i så fall skulle vara fel fast jag inte tycker det. De stirrade på Daniel, men var de illasinnade? Nej, de var nyfikna för att Daniels utseende var ovanligt i den här lilla staden. Det har ingenting med rasism att göra utan det handlar om att tolerera att någon ser dig för att du ser annorlunda ut. Det blev ingen stor grej av det hela för Axel visade så tydligt att han var avundsjuk på den uppmärksamhet som Daniel fick. Axel smälte in som om han vore etnisk polack.

Tänk om vi hade valt att tolka det som att de nyfikna blickarna ville oss illa och därmed blivit oförsämnda som svar på deras nyfikna blickar. Rädsla sprider oro som ringar på vattnet men det gör även välvilja. Det här exemplet handlar om ett mellanmänniskt möte och inte diskriminering av den avvikande i strukturella sammanhang.

Slutlig reflektion

Hade jag inte haft alla de digitala fotografier som jag för vana alltid tar som en typ av snapshots för att fånga in situationen för stunden så hade jag inte kunnat göra mina gestaltningar så detaljrika som jag nu lyckats göra. Som exemplet med hundarna i Rumänien. Ibland räcker det med att jag har tagit bilden, eller att jag har skrivit ner några nyckelord för att det ska bestå i minnet. Jag behöver inte alltid gå tillbaka till dagboksanteckningarna för att skapa. Däremot vänder jag tillbaka till dem efter att jag skrivit ner min gestaltning för att se om det överensstämmer med endast minnet som stöd.

I gestaltningarna försökte jag fånga den ambivalens som alltid finns i situationer med flera människor, en ton där läsaren kanske blir osäker på vem som egentligen är den intolerante. I inledningen med nobelstatyerna, sett ur arrangören eller ur aktörernas synvinkel skapades en tvetydighet, samma osäkerhet består i berättelserna om hundarna i Rumänien. Jag kan tolka det som att Veroniques empati är mer riktad mot hunden medan min är mer riktad mot rumänerna.

När jag däremot gestaltar Daniel som alla tittar på, är det inte lika oklart – det verkar ganska uppenbart att blickarna inte upplevs som intoleranta – den berättelsen blir på så sätt intressant som exempel där tolerans inte blir en fråga. Ingen behöver vara tolerant eftersom ingen väcker obehag.

Att bry sig om den andre

Medmänsklighet både i Thomas Mores *Utopia*, genom Erasmus av Rotterdam och andra filosofer som nämnts i texten, är grundläggande för ett tolerant samhälle. Att bry sig om andra än sig själv men inte dominera andra med ens egna erfarenheter. Att förstå att jaget utvecklas tillsammans med andra, och om man inte får utrymme för sitt 'jag' utan ens 'mig', så som symbolisk interaktionism ser på människan och dennes inre röst och form som blir det som styr, så har man ett hälsoproblem inom kort. I situationerna som denna essä berör så handlar det om att kunna tolerera andra, de som är avvikande från vad man är van vid. Det handlar inte om att vissa ska tolerera andra på grund av att de hör till de normerande. Det handlar om att kunna bry sig om varandra trots olikheter. Veronique tyckte synd om hunden utan att tänka på de konsekvenser som fanns i situationen enligt mig. Fröken Green kanske skulle formulera sig på samma sätt avseende mitt beteende vid nobeleventet. Genom empati ser jag på den andre på ett anorlunda sätt då jag inte tycker synd om exempelvis de fattiga, så som reformpedagogerna i Chicago under tidigt 1900-tal inte gjorde, utan genom empatin försöka förstå för att kunna förändra. Det är omöjligt att tolerera eller acceptera någon om man inte försöker att förstå personen och även ser till självaste situationen som personen befinner sig i. Att förstå någon betyder inte att man accepterar det man förstår. Däremot ger förståelsen en möjlighet till att kunna förändra det oacceptabla och att göra detta på ett värdigt sätt i en anda som liknar Erasmus förhållningsätt till konflikter. Att inte bli något man inte vill vara. Att vara god och genom godhet förändra situationen till det bästa för alla inblandade. Det handlar om att förstå att vi alla har olika 'själv' så som Mead och andra med honom beskriver. Jag återkommer här till dessa olika själv som vi bär med oss och som kommer fram beroende på vem vi möter eller vilken situation och omständighet som uppstår. Konstnärer tycks ha en förståelse för sin sammansatta person på ett tydligare sätt än i allmänhet. Kanske inte alla konstnärer men exempelvis Marina Abramovic som beskriver sig själv i en intervju i Svenska Dagbladets bilaga "... det finns tre Marina Abramovic: den ena, krigaren, dottern till två serbiska partisaner och krigshjältar. Den andra, det sårade och försummade barnet som växte upp utan en moders kärlek. Och den tredje – livsnjueterskan – som älskar mode och choklad."¹⁵⁰ Vidare konstaterar hon att dessa tre måste leva i

¹⁵⁰ Victor Johnsson, Intervju med Marina Abramovic, Svenska Dagbladet, Perfect Guide, 20 januari 2019.

harmoni. Hon menar att oftast kanske man bara vill visa omvärlden en av dessa sidor men det är viktigt att omgivningen får se en del från alla. De måste leva sida vid sida och få ta plats för att man ska bestå ”bara då kan vi vara sårbara och känna samhörighet med andra människor.” Det konstnärliga är något som är gemensamt för de teoretiker och praktiker jag valt att använda mig av i denna essä. Det är något i det estetiskt svårfångade som är av vikt. Det kan tyckas vagt för det är svårt att fånga i ord, och begränsa som ett väldefinierat begrepp, på samma sätt som tolerans kan vara krångligt att begränsa från acceptans och respekt.

Vem som är den andre varierar

Jag har intresserat mig för tolerans i ett mellanmänniskt möte för att förstå mekanismen bakom majoritetens lovsång som ignorerar de andra, de minoriteter som inte ingår i de med makten på grund av sin litenhet. Jag är uppfostrad i en numer sekulariserad familj som på min pappas sida är tartarer. Mina barns far var uppfostrad katolik. Min man är uppfostrad i Castros och Sovjetunionens kommunistiska anda. Jag själv gick i Ansgars-scouterna som barn och kan läsa *Fader Vår* utantill när det behövs. Jag ser på religionen som olika stilar av konsten vilket påminner om de brittiska forskarna som hänvisar till Wright och att religion är ett material för samtal om olika åsikter. Själv föredrar jag den ‘fria’ konsten. Med dessa varierade påverkningar i min historia vill jag förtydliga att jag inte tror mig om att vara neutral med en normerad blick utan jag hoppas att jag gett spelrum även för mina protagonister.

I min släkt har jag en farfarsfar som tog emot flyktingar i sin villa i Viggbyholm, på 40-talet.¹⁵¹ Huruvida han var konstnärlig eller inte låter jag vara osagt, däremot var han, bland många andra saker muslim och startade den första islamska föreningen i Sverige. Därför har jag inte en karikatyr i mitt huvud av en muslim, utan en kärleksfull människa med ett liv fullt av upplevelser utöver de vanliga. En människa som var villig att hjälpa andra människor om han kunde.

Jag håller inte med att bilder alltid är karikatyrer som Hanafi menar men bilder som minne har ett förenklat stoff som kan vara en karikatyr om det är så man omedvetet eller medvetet väljer att tolka något. Det kan också vara en impressionistisk målning, något flyktigt, något jag vill få tag i, fånga, med ord göra tydligare, bortom missförstånden, men det låter sig inte fångas och det är det som är det essentiella. Det som vi inte kan ta på, men ändå går emot, det protesterar kroppens varande med allestädes åkommor, som inte så lätt går att spåra till inskränkningarna vi tvingats till. Och hur och var vore vi om vi inte hade våra fördomar, som

¹⁵¹ Simon Sorgenfrei, *Islam i Sverige - de första 1300 åren*, Myndigheten för stöd till trossamfund (SST), Bromma, 2018.

Gadamer också försvarar som rationella, eftersom vi tolkar och förstår alltid genom vår förförståelse. Huruvida fördomar bygger på verklig förståelse eller bara acceptans och utan analys beror på omständigheter av vem och vad som dikterar normerna.

Ett dikterande förekommer aldrig i en dialog. Dialogen mellan två oliktankande som kommer till samförstånd är det som Gadamer liknar vid en horisontsammanmätning. Denna horisont blir inte heller något helt annat, utan detta innehåll befinner sig fortfarande i en form av något som, säkert också har en toleranströskel för att falla ifrån och inte längre betraktas som kunskap eller just definitionen av vad det betraktats som. Kan förtydliga med ett abstrakt exempel, så som känslor sprungna ur godhet som kan ta sig uttryck till att bli av ondo - moderskärlek - när den övergår till att kväva barnet istället för att barnet blommar och växer ur moderns omsorg och blir en självständig individ. Modern vill så väl men inser inte när toleranströskeln för verklig kärlek passerar och kärlekshandlingen istället förminskar barnet, och då är det inte kärlek utan förtryck. Eller som fröken Green som vill förhålla sig korrekt till den goda smaken och ur sitt nordamerikanska perspektiv hämmar i detta fall oss européer med sitt fördömande istället för välvillighet och öppet sinne för motivet bakom gestaltningen av exempelvis Barack Obama.

Slutord

Utifrån det jag undersökt i denna essä så blir mitt slutord uppdelat i tre punkter 1) toleransbegreppet och 2) vad det innebär i en pedagogisk didaktisk kontext och 3) om Erasmus+ resorna bidragit till ökad tolerans Därpå följer en avslutande sammanflätad reflektion kring empati som jag nu kommit fram till som ett nyckelbegrepp i undersökandet av tolerans.

1) Mitt antagande att toleransbegreppet har drivits av ett växande behov av att leva sida vid sida med den andre, som inte begränsas till religionsskillnad i en fungerande demokrati, har fått stöd. Det tycks som att tolerans handlar om att acceptera att något inte är perfekt men det är ändå inom ramen för den goda smaken. Eller för att inte förlora sin funktion. Man skulle kunna se på tolerans som ett hälsotillstånd och intolerans som ett mentalt sjukdomstillstånd eller snarare en funktionsnedsättning beroende på när det är lämpligt. Man kan inte hävda tolerans utan att också informera sig om sammanhanget som avgör om det är av godo eller ondo. Skulle det vara så att ett sammanhang uppstår där det vore inhumant att inte vara tolerant kan man bota den intolerante. Detta tillstånd kan botas med empatin sett ur Steins modell med olika faser där den slutliga handlar om att förstå att du är du och jag är jag varför jag kan förstå och känna för dig och inte med dig. Mitt motto är 'det jag ser framför mig hade kunnat inbegripa och gälla mig själv'. Vad jag då menar är att inte döma andra som om de inte vore jag själv.

Dessutom måste jag i alla sammanhang ta ett större perspektiv och få med situationen av det jag står inför och ska bedöma. Diskussionen kring 'blackface' skulle kunna ha gripit tag i mig på det sätt det gjort med de flesta i min omgivning och jag hade kunnat fördjupat den väl utforskade floran av akademiska studier. Den går jag inte alls in i annat än att jag förstår att det finns de som väljer att tolka mitt perspektiv som skevt och tar därför illa upp på grund av tidigare maktförhållanden och den långa historik av slavar och slavägare. Men det finns redan mycket skrivet om detta och det var inte mitt syfte med mitt arbete. I den här essän är tolkningen av 'blackface' ett exempel på en situation där olika förhållningssätt till situationer påverkar hur jag och den andre väljer att ta till oss våra fördomar och våra möjligheter till att bedöma den nuvarande situationen med en färgskala vald av oss själva. Gadamer menar att vi färgar historien beroende på våra egna tidigare erfarenheter och detta är min essä och min färg. Hur det är att vara svart i ett vitt landskap har jag ingen erfarenhet av och kan inte heller skriva om detta men jag hoppas verkligen inte att min essä kan uppfattas som diskriminerande. Hur man gestaltar olika människor kan gripa tag i andra människors erfarenhet. Ur ett historiskt perspektiv kan rasistiska strukturer komma upp till ytan. Om detta sker så hoppas jag detta skapar en vilja till verklig förändring och inte till respekt som mer liknar kosmetika än verklig respektfullhet gentemot den andre som någon som lika väl kunde vara jag själv. Jag ämnade visa komplexiteten med toleransbegreppet och tycker mig ha gjort det genom mina fem olika gestaltningar. Jag har strävat efter att inte reducera den andre, som inte har samma perspektiv som jag, i vår till det yttre gemensamma situation. Vad jag önskat komma åt är risken med att förenkla med hänvisning till historien. Jag vill därmed inte reducera den andra genom att förenkla den. Frågan är om jag kan ge access till de andra då det är jag som skriver. Ett försök till en ödmjuk inställning har varit att ta upp varför de reagerar som de gör och inte bara att de reagerar, vilket jag tycker mig ha gjort. Huruvida jag verkligen kan förstå deras bevekelsegrund är något jag inte kan besvara men jag har strävat efter att inte förlöjliga exempelvis fröken Green och Veronique vilket var något jag fick jobba emot: Att med humor och karikatyriska bilder göra dem allt för tvådimensionella. En annan konsekvens med min första gestaltning skulle kunna bli att någon påminns om historiska 'blackface' och återupplever historiskt förtryck. Men det skulle också kunna vara så att om eleven inte försöker efterlikna Obama där man förstår att han förutom alla andra egenskaper även har en mörk hudton så osynliggör man bedriften av att en svart man i USA har lyckats bli president. Om jag bara har ljushyade elever i drama får de bara välja ljushyade nobelpristagare. Det moraliska dilemma löser vi inte om vi kallar det för det ena eller det andra. För att lösa ett problem måste vi beskriva det tydligt. Intolerans i vissa situationer kan tyckas vara väldigt empatiskt så som med fröken Green som hänvisar till historia och som

tycker att vi dramalärare har dålig smak som ger oss på ett tabubelagt område. Men det finns risker både med tolerans och intolerans. Det får mig att tänka på en numera processledare som också skriver en essä i praktisk kunskap som berättade om sin tid som standardiseringsingenjör vid en bilfabrik i Sverige.¹⁵² Hans specialitet var tolerans och toleranskedjor. Man bygger in ett visst mått av tolerans i de olika kedjorna för annars blir det omöjligt att sätta ihop dem. Detta spelrum som toleransen tillåter gör att det blir billigare och effektivare. Som exempel bygger biltillverkaren in en toleranskedja för motorhuven och en annan för bakluckan, en toleranskedja i överdelen en annan i underdelen. Ibland blev utfallet plus, plus, plus i dessa toleranskedjor varpå det kunde hända att då man slog igen bakluckan så sprack baklyktorna. Kedjan tolererade och tolererade men när gränsen blev nådd på grund av för många plus-mått och inga minus-mått så smällde det. Nu är människor inte bilar och liknelser som denna kan användas både för och emot tolerans. Man måste fråga sig varför det bara plussades på eller drogs ifrån inom kedjan. Tanken är ju att ge utrymme för variation. Det väsentliga är att toleransbegreppet erbjuder en avvikelse inom det acceptabla inom situationen för helheten och är därför ingen fix punkt. Människor har en förmåga att anpassa sig på ett mycket mjukare sätt än biltillverkarens toleranskedja men liknelsen visar tydligt vad tolerans är i sin form, utan innehåll. Det är ett mellanrum mellan dig och mig i mötet som gör att vi kan umgås under fredliga förhållanden. Det uppstår konflikter och dessa beror på olika syn på situationen.

2) Ett sätt att främja tolerans i ett pedagogiskt sammanhang är att ingjuta trygghet i människor. Om man inte styrs av sina rädslor så vågar man se på saker och ting ur andra synvinklar än det tänkta perfekta. Detta är något som nämns i de övergripande målen i läroplanen och vars ansvar vilar på var och en i skolan. Jag tror att tolerans utvecklas då man får öva sig i att tänka kring komplicerade frågor som inte har några enkla svar eller ett tydligt rätt eller fel. Jag tror inte på att undervisa tolerans per se utan jag tror det kommer som en bieffekt om man utgår från allas lika värde i gruppen. Ett ypperligt sätt att träna tolerans och empati är genom estetiska lärprocesser där den hela människan tas i anspråk och där de fyra begreppen, bildning, *sensus communis* (den gemensamma meningen), omdömesförmåga och smak som Gadamer kopplar till humanism, övas. I essäns handlingssituationer med fröken Green så förstår vi inte varandra. Vi har olika roller men vill förhoppningsvis samma sak, som en gemensam mening, men vi har olika smak och bildning. Hon vill vara på den säkra sidan hon vill vara diplomatisk. Hon ifrågasätter min omdömesförmåga och jag ifrågasätter hennes. Om jag skulle följa hennes

¹⁵² Urban Hermansson, 2019 04 24 vid ett seminarium vid Södertörns högskola.

inställning som bygger på rätten att representera endast det man själv verkligen är eller har så skulle det mesta av teatern förbjudas. Det är ämnet drama och teater som är mitt sammanhang. I detta fall handlade det om att efterlikna någon redan levd person. Eleverna skulle ha samma kostym och samma rynkor och samma hårfrisyr som den nobelpristagare de valde att gestalta. Samma maner och gester. Det vore värre att osynliggöra det faktum att det var en mörkhyad president. Det handlade om att hylla dessa personer vilket går helt emot det stereotypa och förlöjligandet. I ett vidare pedagogiskt sammanhang handlar det om en öppenhet som både Boyd och Gadamer utvecklar i leken och dialogen. Genom essän har jag funnit flera gemensamma utgångspunkter för Gadamer och Boyd, vilket förvånade mig till en början, men nu förstår jag varför jag fattade tycke för Gadamer, efter att jag redan tidigare omhuldat Boyd. Deras syn på det mellanmänskliga och leken och på att se vad som händer här och nu och inte bedöma något annat än just det. Genom ett tolerant, det vill säga öppet, klimat kan eleverna mötas med var och ens livsberättelse för att använda sig av Anderssons uttryck. Detta förhållningssätt kräver en pedagog som verkar utan att synas. Som upplåter en miljö för olikheter och som värnar allas rätt till utrymme för att uttrycka sig genom dialogens förutsättningar. Men som också finns där för att bejaka nyfikenheten för det annorlunda hos den andre i mötet. Detta menar jag är den goda praktiken som EU hänvisar till som ett ömsesidigt lärande och utbyte av erfarenheter och som då inte bara gäller mellan pedagoger utan även mellan elever.

3) Erasmusresorna omskapar de inblandade. Att resa är ett handgripligt sätt att förändra människor. De tvingas in i situationer de inte kunnat ens tänka sig och de måste hantera dem där och då. De lär sig leva med något annat än sina förväntningar och det utvecklar dem som människor. Deras fördomar blir prövade mot den verklighet dessa är projicerade mot. I ett praktiskt sammanhang uppstår problem som behöver lösas. Problem som är nya kräver ett kreativt tänkande som i sin tur kanske består och bidrar till ett annorlunda, mer tolerant sätt att se på sin omgivning och den andre. Vänskap skapas och den består långt efter att resorna är avslutade. Vi har en gemensam del i var och ens livsberättelse som blir kvar som en påtaglig erfarenhet. När jag exempelvis tänker på Rumänien så tänker jag inte endast på det som dominerar massmedia i Sverige med väldigt fattiga människor som kommer hit för att tigga för sitt uppehälle, utan jag har en egen bild byggd på egen förstahandserfarenhet. Jag ser då ett vackert land med människor som jag kan känna igen mig i.

Jag gav mig ut på en essäistisk resa med några frågor som mitt sällskap. På vägen fann jag så historiska personer genom primärkällor och texter och föreläsningar ur samtiden. Dessa tillsammans med mina dagboksanteckningar och några digitala fotografier klistrades ihop, till ett collage som uttryck för mina intryck, med hjälp av löpande text och bilder. Jag visste inte

vad mina frågor skulle få för svar. Jag kom fram till empatin som ett väsentligt sätt att förstå tolerans. Att mina båda ämnen drama och psykologi sammanflätades i detta begrepp; genom den inlevelse en tredimensionell rolltolkning kräver och den psykologiska, eller framför allt filosofiskt fenomenologiska modell, via Stein. Den som erbjuder en progression i det som börjar med en inkänning av den andre; från tolerans till acceptans och förhoppningsvis även respekt eller om så är fallet ett tydligt avståndstagande. Empati är viktigt men också distans. Ibland kan man se dem som motsatta poler men med tolerans behövs båda. Empati i sig innehåller en typ av distans till skillnad från sympati. Att reflektera på golvet så som man gör i ett dramapass, på fötterna i görandet, kan tyckas distanslöst. Jag tänker mig det tredje steget av empati på samma sätt. Det är en typ av distans då jag känner att min kropp är min och din är din. Jag förstår. Det ingår ett moment av inkännandet som gör att jag är klar med den andres perspektiv. Men därifrån tar jag mig vidare och skapar ett perspektiv. Jag tar mig därifrån och distanserar mig från den andre för att reflektera. För att ha ett perspektiv. Både reflektion och empati är viktigt för att komma fram till en moralisk ståndpunkt. Det finns flera ståndpunkter i tolerans och handlingen kommer som en följd av dessa. Vi har olika syn på vad som bör göras eller inte göras. Känner jag med hunden eller med kvinnan? Känner jag med eleverna eller med en grupp som kan påminnas om ett historiskt förtryck? Eller är det någon annan typ av bevekelsegrund för handlingen? Så som oro om att bli biten eller anmäld. Alla dessa olika handlingssituationer uppstår på resande fot antingen i Europa eller på bildningens väg i skolan.

På vägen fram i mitt essäistiska tänkande mötte jag förutom tolerans även begreppen respekt och acceptans och frågan är om jag nu förstår skillnaden. Respekt i mötet med den andre handlar om att utgå från att man inte själv är felfri, en ödmjukhet; då blir tolerans att kunna härbärgera det man egentligen inte kan acceptera hos den andre. Att det blir ett agerande och inte reagerande är en bit på vägen. Det är fortfarande ett komplext begrepp varför vi måste prata om det i dialogen i leken för att hålla det levande.

Toleransbegreppet är användbart för att det är ett konstruktivt ord som vi måste förhålla oss till i det brokiga Europa. Det är ett viktigt begrepp inom EU då det är en del av styrkan i EU som inom sig själv är så mångkulturellt. EU är som en fruktsallad med både syrliga och söta frukter. Det är bara vaniljsåsen som saknas vad det nu skulle kunna vara.

Den här essän kan tyckas ha många sidospår men jag följde mina nya fynd i komplexitetens anda och hävdar att toleransens komplexitet avspeglar sig i utvecklingarna. Jag har kommit fram till att tolerans fyller en funktion som ett mellanmänniskt begrepp. I mötet med den andre kan jag känna motstånd och för att överkomma detta och närma mig den andre tycker jag att tolerans behövs. Ja det är en nödvändig utgångspunkt för nya möten. Att vi alla respekterar

varandra så pass mycket att vi har utrymme inom oss själva att härbärgera det som skaver och inte känns fullt så bekvämt; för att bibehålla ett fredligt och demokratiskt samhälle. Mångfaldsbegreppet ville jag få tag i som ett resultat av tolerans. Har vi ett samhälle av mångfald så kommer toleransen in som ett mellanmänniskt varande. När du kommer till en situation och tänker: det här är inte bra eller detta borde förbjudas, fråga dig då: varför? eller varför inte? Att torka sig med papper eller med vatten efter ett toalettbesök borde inte stoppa oss från att se människan bakom handlingen. Allt kan man bena ut för att hitta den rätta sanningen, det vill säga den som är allmängiltig.

Titeln var något av det sista som kom på plats i essän. Specifikationen för Quantum Satis som förkortas Q.S. och som ingår i titeln på den här essän beskriver det som jag kommit fram till att tolerans ska behandlas som. Att använda den mängd av ingrediensen som behövs för att uppnå det önskade resultatet men inte mer. Det väcker nya frågor som vad är det för samhälle vi vill ha. Eller vad är det vårt samhälle vill att vi ska tro att vi vill ha. Hur ser vi på varandra, är alla lika mycket värda och har alla lika stor rätt till det gemensamma utrymmet. Resonemanget i essän som återspeglas i titeln som jag återkommer till här i slutet leder till att jag kommer fram till en dygdeetik. Att hitta det mellanliggande, en gyllene medelväg med tanke på att ingen är felfri. Kanske också påminnas om Iris Murdock och tanken kring filosofin som något som får oss människor att förbättra oss själva. Jag tror mig ha öppnat upp mer för andras perspektiv i hopp om att inte fördöma dem utan tolerera dem och på så vis kunnat gå i närkontakt med dem som komplicerade människor i en komplicerad situation som inte alltid är så enkel som jag vill göra gällande.

Jag har kommit att förstå begreppet tolerans som ett närmast opartiskt ord avseende värden. Tolerans består av en villighet att stå ut med olikheter oavsett om det är förebilder eller hotbilder. Jag finner begreppet tolerans som ett mått av acceptans oavsett vad det innehåller och att det måttet står i förhållande till situationens innehåll. I vissa lägen kan det vara av godo att vara tolerant medan i andra fall kan det motverka det goda. Det krävs fronesis för att komma fram till den lämpligaste handlingen i situationen. I alla sammanhang så behövs en dialog. Att man samtalar och möter sina olikheter med ett mått av empati som inte är beroende av ord.

Som leken som är öppen och inte beroende av ordet. Den ger möjlighet till att pröva fenomen som inte alltid kanske är greppbara. Jag tror att leken kan vara en väg till att öppna upp för tolerans. Det finns någon typ av regler och dessa måste följas men däremellan finns stora förutsättningar för att man kan vara sig själv och utvecklas i leken. Den skapar dessutom energi och en lustkänsla.

Referenser

Textbaserade källor

Ahmed, Sara, *Vithetens hegemoni*, Tankekraft förlag, 2011.

Anderson, Leon, & Bonnie Glass-Coffin, *I learn by going: Autoethnographic modes of inquiry*, Routledge, 2013.

Andersson, Märtha, *Berättandets möjligheter, Multimodala berättelser och estetiska lärprocesser*, Doktorshandling, Luleå tekniska universitet, 2014.

Arborelius, Anders, o.c.d., *Edith Stein Biografi – texter*, Serie Karmel Nr 14, Karmeliterna, 1983.

Aristoteles, *Den Nikomachiska etiken*, 1967, Daidalos, 2012.

Aull Davies, Charlotte, *Reflexive Ethnography: A Guide to Researching Selves and Others*, Routledge, 2007.

Boyd, Neva, "The Theory of Play", s. 73-139, *Play and Game Theory in Group Work, a Collection of Papers by Neva Leona Boyd*, ed. Paul Simon, The Jane Addams Graduate School of Social Work at The University of Illinois at Chicago Circle, 1971.

Burton, Nina, *Gutenberggalaxens nova: En essäberättelse om Erasmus av Rotterdam, humanismen och 15-talets medierevolution*. Bonniers, 2016.

Sá Cavalcante Schuback, Marica, Till grekerna själva. Anteckningar om antikens hermeneutik hos Gadamer, *Hermeneutik och tradition – Gadamer och den grekiska filosofin*, red. Hans Ruin & Nicholas Smith, Södertörn Academic Studies 13, 2003, s. 23.

Davies, Lynn, *Review of Educational initiatives in Counter-extremism Internationally - What works?* The Segerstedt Institute Report, Göteborgs universitet, 2018.

Davies, Tony, *Humanism*, Studentlitteratur, 2008.

Deegan, Mary Jo, *Jane Addams and the Men of the Chicago School 1892-1918*, Transaction Publishers, 1988.

Dewey, John, *Art as Experience*, (1932), Penguin, 2005.

Dimberg, Ulf, Ansikte mot ansikte: Omedveten kommunikation med emotionella signaler, *Sinnen, signaler och tolkningar av verkligheten.*, Acta, Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-samhället i Göteborg, 2007.

Eberan, Barbro, *Det gåtfulla modet att bjuda motstånd*, Svenska Dagbladet, 18 oktober 2018.

Erasmus+ *Programme Guide*, Version 3 (2018): 10/08/2018.

tillgänglig: https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/programme-guide/part-b/three-key-actions/key-action-2/strategic-partnerships-field-education-training-youth_en,

Europeiska unionen EU: *Promoting citizenship and the common values of freedom, tolerance and non-discrimination through education* - EU Law and Publications, 2015.

Europeiska kommissionen, tillgänglig: https://eacea.ec.europa.eu/sites/2007-2013/llp_en,

Europeiska unionens officiella tidning, C 189/35 SV 15.6.2017, Tillgänglig: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SV/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017XG0615\(02\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SV/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017XG0615(02))

EU:s officiella hemsida Europa.eu, tillgänglig: <https://europa.eu>

Europeiska unionens stadga om de grundläggande rättigheterna, 2010/C 83/02, tillgänglig: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:0389:0403:sv:PDF>

Fancourt, Nigel, *Self-Assessment in Religious Education*, Doktorsavhandling, Warwick University, 2008.

Fiala, Andrew, Toleration, *The Internet Encyclopedia of Philosophy*, ISSN 2161-0002, <https://www.iep.utm.edu/>, 2018 09 11.

Gadamer, Hans-Georg, *Sanning och metod i urval*, Daidalos, 1997.

Gadamer, *Konst som spel, symbol och fest*, Dualis förlag, 2013.

Hallgren, Eva, *Ledtrådar till estetiskt engagemang i processdrama - Samspel i roll i en fiktiv verksamhet*, Doktorsavhandling, Stockholms universitet, 2018.

Hanafî, Hassan, "From Orientalism to Occidentalism", *Building Peace by Intercultural Dialogue*, red. Kirsi Henriksson & Anitta Kynsilehto, Tampere Peace Research Institute Occasional Paper No. 97, 2008.

Harper, Douglas, *Online Etymology Dictionary*, tillgänglig: <https://www.etymonline.com/>

Harris, Robert, *En officer och spion*, Bookmark förlag, 2017.

Holm, Ulla, *Det räcker inte att vara snäll - om empati och professionellt förhållningssätt inom människovårdande yrken*, Natur och Kultur, 1998.

Huizinga, Johan, *Erasmus*, (1923), Natur och Kultur, 1953.

James, William, *Pragmatism in focus*, (1907), Series: Philosophers in Focus, Ed. Doris Olin, Psychology Press, Routledge, 1992.

James, *The Principles of Psychology*, Volym 2, (1890) Dover Publications, 2012.

- Johnasson, Victor, *Intervju med Marina Abramovic*, Svenska Dagbladet, *Perfect Guide*, 20 januari 2019.
- Langman, Elisabet, *Toleransens pedagogik En pedagogisk-filosofisk studie av tolerans som en fråga för undervisning*, Pedagogik, Avhandling, 2013.
- Levinson, Jerrold, *The Oxford Handbook of Aesthetics*, The OUP Oxford, 2005.
- Lindström, Hans, *Skratten åt världen i litteraturen*, Carlssons förlag, Stockholm, 1993.
- Mansfield, Bruce, *Man on His Own: Interpretations of Erasmus, C1750-1920, Volym 2*, University of Toronto Press, 1992.
- McDaniel, Kris, Edith Stein, On the Problem of Empathy, *Oxfordscholarship*, Tillgänglig: <http://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199928903.001.0001/acprof-9780199928903-chapter-8>
- Merton, Robert, The Thomas Theorem and the Matthew Effect. *Social Forces*. 74 (2), 1995, s. 379-422.
- Moore, Sonia, *The Stanislavski system – The professional training of an actor*. A Penguin book; Drama, 1987.
- More, Thomas, *Utopia: Om en välordnad stat*, (1516), Federativs, Stockholm. 1930.
- Murdoch, Iris, Det godas supremati över andras begrepp, *Att läsa Platon*, red. Carl Cederberg, Symposium, 2007.
- Nilsson, Christian, Fronesis och den mänskliga tillvaron en läsning av Bok VI i Aristoteles 'Nikomachiska etik, *Vad är praktisk kunskap?* Red. Jonna Bornemark och Fredrik Svenaeus, 2009.
- Nilsson, Ulf Karl Olov, *Glömskans bibliotek: En essä om demens? Vansinne och litteratur*. Norstedts, 2016.
- Harper, Douglas, *Online Etymology Dictionary*, tillgänglig: <https://www.etymonline.com/>
- O'Toole, John, *The Process of Drama – Negotiating art and meaning*, Routledge, 1993.
- Palmer, Richard E., "Gadamer's Hermeneutical Openness As a Form of Tolerance" MacMurray College, Jacksonville, Illinois, USA, Tillgänglig: <http://textos.pucp.edu.pe/pdf/2095.pdf>
- Platon, *Symposium*, tillgänglig: <http://www.bard.edu/library/arendt/pdfs/Plato-Symposium.pdf>,
- Popper, Karl, *The Open Society and Its Enemies*, Routledge, 1962.
- Redding, Otis, *Respect*, 1965.

Rosén, Maria och Jörgen Eksell, KAPITEL 9 ”Att utgå från ett historiskt perspektiv i strategisk kommunikation”, *Kvalitativa Metoder i Strategisk Kommunikation*, Studentlitteratur, 2014.

Runestam, Arvid, ”inledning” Luther, Martin, *Om den trålbundna viljan*, Svenska kyrkans diakonistyrelse bokförlag, 1925.

Singer, Peter, Om djurens frigörelse, *Djur & människor, en antologi i djuretik*, red Lisa Gålmark, Nya Doxa, 2001.

Skolverket, *Läroplan, examensmål och gymnasiegemensamma ämnen för gymnasieskola 2011*, 'Lgr11', Stockholm: Skolverket, 2011.

Skolverket, Text: Vanja Lozic Referens: Håkansson, Jan och Sundberg, Daniel. Utmärkt undervisning: framgångsfaktorer i svensk och internationell belysning. Stockholm: Natur och Kultur, 2012, tillgänglig: <https://www.skolverket.se/skolutveckling/forskning-och-utvarderingar/forskning/kvalitativt-god-undervisning-viktigast-for-elevers-larande>

Sorgenfrei, Simon, *Islam i Sverige - de första 1300 åren*, Myndigheten för stöd till trossamfund (SST), 2018.

Svenaesus, Fredrik, Edith Stein's phenomenology of sensual and emotional empathy, *Phenom Cogn Sci* 17:741-760, Springer, 2018.

Svenaesus, Fredrik, Autonomi och empati: två missbrukade och missförstådda ideal, *Omtankar: Praktisk kunskap i äldreomsorg*, red. Lotte Alsterdal, Södertörns högskola, s. 194-219, 2011.

Svenska Akademiens ordbok, SAOB, Tillgänglig: <https://www.saob.se/>

Thorgersen, Ketil, Estetik tack! Estetisk kommunikation och konsten att lära, red. Ulrika von Schantz, Ketil Thorgersen och Anné Lidén, *De estetiska ämnernas didaktik Utmaningar, processer och protester*. Pp. 3–23, Stockholm University Press, 2018.

Umerkajeff, Marie, *Neva Boyd, en lekteoretiker för dramapedagogik: En historisk fallstudie*, masteruppsats, Stockholms universitet, Humanistiska fakulteten, Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap, 2014.

Umerkajeff, *Att skapa utrymme för kreativitet: En studie i att synliggöra i ett dramapedagogiskt sammanhang*, examensuppsats, Mittuniversitetet, Fakulteten för humanvetenskap, Avdelningen för psykologi, 2016.

Umerkajeff, *Närvaro i skolan är något mer än en ✓ i protokollet: En lärares sikte på praktisk kunskap i estetiska kunskapsdimensioner*, magisteruppsats, Södertörns högskola, Institutionen för kultur och lärande, 2017.

Unicef, Innocenti Report Card 15 *An Unfair Start Inequality in Children's Education in Rich Countries*, 2018.

Voltaire, François Marie Arouet, *Traktat om toleransen*, (1763), Norstedts, 2015.

Ödman, Per-Johan, *Kontrasternas spel - en svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*, Norstedts, 2006.

Österberg, Eva, "Den omoderna människan – ständigt i våra tankar" *Omodernt: människor och tankar i förmodern tid*, red. Seyyed Mohammad Fazlhashemi och Eva Österberg, Nordic Academic Press, 2009.

Bildmaterial

1. *Let's Leave*, Erik Johansson, 2013, *Imagine*, red. Erik Segeholm, Bokforlaget Max Strom, 2016. Surrealistiskt (redigerat) färgfotografi.

2. Frusen videobild är hämtat från *Cotton and Chick Blackface Mistral Show Comedy*, youtube, 0,23 min i i filmen som är 3,42 min Tillgänglig:

https://www.youtube.com/watch?v=-_swtbi2F0

3. *Situation med elever*, digitalt fotografi, Marie Umerkajeff, 2015.

4. *Porträtt av elev utklädd till man*, digitalt fotografi, Umerkajeff, 2016.

5. *Porträtt av elev utklädd till kvinna*, digitalt fotografi, Umerkajeff, 2016.

6. *Vy av staden Toledo*, El Greco 1599/1600. Medium: olja på duk. Dimensioner: 121.3 x 108.6 cm. Credit Line: H. O. Havemeyer Collection, Bequest of Mrs. H. O. Havemeyer, 1929, Accession Number:29.100.6. El Grecos födelsenamn var Domenikos Theotokopoulos och han levde och verkade till sin död 1614 i Toledo, Spanien. Hans stil anses vara manierism. Karakteristiskt för El Greco är det dramatiska, ofta andliga mötet mellan ljus och skugga, rörelse och stillhet och klara färger. Hans avbildade ansikten är ofta långsträckta och har en omisskännlig glans i ögonen. Tillgänglig: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/436575>

Muntliga källor

Hermansson, Urban, *Toleranskedja*, Seminarium vid Södertörns högskola, 2019 04 24.

Svenaesus, Fredrik, *Vad händer med empatin på nätet?* UR Samtiden - Att vara människa i en digital värld, Föreläsning · 43 min. Inspelat på Digmex öppna symposium på Sigtunastiftelsen den 15 februari 2018. Arrangör: Sigtunastiftelsen och Stockholms universitet.

Tillgängligt till 30 juni 2019: <https://urplay.se/program/205975-ur-samtiden-att-vara-maniska-i-en-digital-varld-vad-hander-med-empatin-pa-natet>

Tamaddon, Leila, *Bruten själ*, Seminarium vid Södertörns högskola, 2018 08 30.

Bilagor

i

Europa är förenat nu
Förenat må det förbli
Vår enighet trots vår mångfald
Må den bidra till världsfred

Må alltid Europa i härska
Stark tillit och rättvisa
Och må frihet skänkas dess folk
I ett större fosterland

Medborgare, Europa blomstrar
Ett stort uppdrag kallar er
Guldstjärnor syns nu i himlen
Den symbol som enar oss

ii

Följande kvantitativa träffar dök upp:

emapti	6 750 000 results	(0,31 seconds),
empathy	72 800 000 results	(0,62 seconds)
medkänsla	499 000 results	(0,31 seconds)
compassion	99 000 000 results	(0,53 seconds)
sympati	1 360 000 results	(0,35 seconds)
sympathy	174 000 000 results	(0,48 seconds)